

Univerzita Karlova

Filozofická fakulta

Český egyptologický ústav

Bakalářská práce

Veronika Smítková

Exodus ve vztahu k egyptské tradici

Exodus and the Egyptian Tradition

Praha 2017

Vedoucí práce: Doc. PhDr. Jana Mynářová, Ph.D.

Poděkování:

Na tomto místě bych ráda poděkovala své vedoucí práce Doc. PhDr. Janě Mynářové, Ph.D. za odborné rady, připomínky, ochotu a trpělivost. Také děkuji své rodině a přátelům za podporu.

Prohlášení:

Prohlašuji, že jsem tuto bakalářskou práci vypracovala samostatně a výhradně s použitím citovaných pramenů, literatury a dalších odborných zdrojů.

V Praze, dne 5. května 2017

.....
Veronika Smítková

Klíčová slova (česky)

Exodus, Izraelci, cihly, zemědělství, biblická tradice, staroegyptské prameny

Klíčová slova (anglicky):

Exodus, Israelites, bricks, agriculture, biblical tradition, ancient Egyptian sources

Abstrakt (česky)

Exodus, druhá kniha Mojžíšova, líčí pobyt Izraelců v Egyptě, jejich vyjití a putování do Země zaslíbené. Podle starozákonního vyprávění sloužili v Egyptě jako otroci při výrobě cihel a pracích na poli. Zda je příběh pravdivý nebo smyšlený, je předmětem horlivých diskuzí již po několik desetiletí. Historicitu tedy nebyla zatím spolehlivě potvrzena, stejně tak jako několik dalších aspektů této biblické knihy. Nicméně zajímavé je to, že můžeme sledovat podobnosti mezi jednotlivými pasážemi Exodu a staroegyptskými prameny. Cílem této bakalářské práce je tak poskytnout srovnání staroegyptských reálií s biblickou tradicí. V rámci toho bude představeno několik ikonografických a písemných pramenů, zaměřených konkrétně na výrobu cihel a zemědělské práce, se kterými se dle starozákonní verze izraelský lid lopotil. Přestože uvedené zdroje nedokazují pravdivost příběhu, podrobně alespoň vykreslují historicko-kulturní pozadí knihy Exodus.

Abstrakt (anglicky):

Exodus, the second book of Moses, narrates the stay of the Israelites in Egypt, their leave and wandering to the Promised Land. According to the Old Testament narration, they served as slaves making bricks and working on fields in Egypt. Whether the story is true or fictitious, that is the subject of ardent debates for several decades. The historicity has not been reliably confirmed yet, as well as several other aspects of this biblical book. However, it is interesting that we can see similarities between particular passages of Exodus and the ancient Egyptian sources. The aim of the B.A. thesis is to provide a comparison of ancient Egyptian cultural studies with the biblical tradition. Within that there will be introduced some iconographic and written sources that are focused particularly on the brick production and agricultural works, which according to the Old Testament version the Israelite people was toiling with. Even though cited sources do not prove the truthfulness of the story, they at least detail the historical and cultural background of the book of Exodus.

OBSAH

1	ÚVOD.....	7
2	HISTORICITA EXODU	9
3	DATACE EXODU	16
4	VÝROBA CIHEL	23
4.1	IKONOGRAFICKÉ PRAMENY.....	28
4.1.1	Dřevěné modely	29
4.1.2	Rechmireova hrobka	30
4.2	PÍSEMNÉ PRAMENY	34
4.2.1	Papyry z Neferirkareova pohřebního komplexu v Abusíru	34
4.2.2	Papyrus Reisner.....	35
4.2.3	Papyrus Anastasi	35
4.2.4	Louvre Leather Roll	36
4.2.5	Ostraka z Dér el-Medíny.....	36
5	POLNÍ PRÁCE	38
5.1	IKONOGRAFICKÉ PRAMENY.....	46
5.1.1	Paheriho hrobka	47
5.1.2	Meneniho hrobka	49
5.2	PÍSEMNÉ PRAMENY	50
5.2.1	Školní texty	50
5.2.2	Pozdně ramessovské dopisy (LRL).....	52
5.2.3	Papyrus Wilbour	53
6	ZÁVĚR.....	56
7	SEZNAM ZKRATEK.....	59
8	SEZNAM LITERATURY	60
9	SEZNAM OBRÁZKŮ	66

1 ÚVOD

Exodus, zkrácený název Druhé knihy Mojžíšovy, vychází z polatinštěného řeckého slova *exodos*, znamenající v překladu vyjití (myšleno tedy odchod z Egypta). Jméno tak vystihuje základní charakteristiku a obsah této knihy, jež tvoří součást většího souboru, označovaného jako Pentateuch, čili Pět knih Mojžíšových. Kniha Exodus začíná líčením pobytu a odchodu Izraelců z Egypta do Země zaslíbené (Palestiny). Končí pak ustanovením smlouvy, kdy Mojžíš na Sinaji obdrží Desatero.

Finální forma knihy Exodu, jak ji známe dnes, vznikla patrně jako výsledek velmi komplikovaného procesu zahrnující vývoj tradicí a literárního rozvoje. Má se za to, že Pentateuch, jak nyní stojí ve Starém zákoně, nemůže být dílem jednoho autora. Je pravděpodobné, že je výsledkem spolupráce různých, původně nezávislých, zdrojů. Ohledně Exodu se rozeznávají celkem tři písemné zdroje, z jejichž kombinace byla konečná forma knihy zpracována. Jedná se o tzv. pramen jahvistický, elohistický a kněžský.¹ Posledně jmenovaný je podle všeho nejmladší a zároveň stylisticky odlišný od předešlých dvou, které se zdají být časově paralelní.²

Exodus v historii bádání prošel nesčetnou řadou výzkumů, posudků, diskuzí a kritiky. Ještě na počátku minulého století byly příběhy z Bible pokládány za historicky pravdivé. S postupem doby a rozvojem vědy se posléze dostal do popředí kritický pohled a skepticismus a jeho zastánci zpochybnili (a někteří i nadále zpochybňují) historicitu Bible. Z toho vyvstala jedna ze stěžejních otázek týkající se této problematiky. Líčí Exodus skutečné historické události, nebo je pouhým produktem lidské fantazie pozdějších pisatelů? Je de facto zásadní zodpovědět na tuto otázku a teprve až na základě toho se zabývat dalšími souvisejícími aspekty. Ovšem i po několika desetiletích odborných diskuzí nebyla nalezena definitivní spolehlivá odpověď. Přesto se zdá být vyprávění z Exodu podle většiny odborníků více či méně založené na reálné historické události.

Pokud připustíme historicitu Exodu, nelze vynechat jeho chronologické zařazení a na základě toho pak hledat možnou evidenci ve správném časovém úseku v rámci staroegyptských dějin. Ani toto tak intenzivně diskutované téma nebylo nikdy s jistotou

¹ Toto rozdělení je ustanoveno na základě rozdílů ve slovní zásobě, stylu, historických a geografických tvrzení, rozdílech v božských jménech a koncepcích náboženství, zvyků a oslav (TOFTEEN 1909, 9).

² NOTH 1962, 9–18.

rozluštěno. Existuje několik datačních teorií, z nichž každá má své opodstatnění. Jediné, na čem se všechny návrhy shodnou, je jejich zasazení do období Nové říše. Tam jsme také schopni vysledovat jisté náznaky a dávat je do souvislosti s biblickým příběhem.

Tato bakalářská práce se v rámci Exodu soustředí na jeho první část, kdy Izraelci pobývali v Egyptě a byli trýzněni Egyptany, kteří na ně uvalili otrocké práce: výrobu cihel a tvrdou práci na poli. Velká pozornost je tedy věnována těmto dvěma aspektům izraelského otroctví v Egyptě, jejichž odraz můžeme pozorovat ve staroegyptských ikonografických a písemných pramenech. Je třeba mít na paměti, že ani jeden z uvedených zdrojů nedokazuje přímo pravdivost starozákonního vyprávění. Lze v nich sledovat nepatrné náznaky. Především nám pak svým obsahem mohou pomoci rekonstruovat a přiblížit historicko-kulturní pozadí Exodu a dokreslit tak naši představu o lopotících se Izraelcích.

2 HISTORICITA EXODU

Pohled na historicitu Exodu se během posledních desetiletí měnil a stále mění. Rozluštění egyptských hieroglyfů dalo podnět k tomu, že jak specialisté, tak laici začali hledat nějaká vodítka ve faraonských záznamech o vyjití starověkých Izraelců ze země Nilu. Pravdou je, že asi nejdiskutovanějším tématem Exodu je jeho datace, avšak historická podstata příběhu i pro mnohé badatele nadále představuje dosud nezodpovězenou otázku. Vždyť jak tvrdí James K. Hoffmeier, je triviální natolik zabývat se otázkou datace Exodu, když by se mělo spíše debatovat o tom, zda se vůbec skutečně stal.³ Největší dilema, kterému čelíme, je, jestli příběh je pouhým produktem pozdější fantazie autorů Bible, nebo skutečné historické události. Písmo svaté se často může jevit jako forma lidového vyprávění. Jakoby šlo spíše o mýtus než historii. Má tedy pobyt Izraelců v Egyptě, jejich otroctví či odchod z Egypta přes sinajskou poušť do Kanaánu alespoň zrnko historické pravdy, nebo jsou to jenom smyšlené představy pozdějších pisatelů?⁴ Musíme mít také na paměti jednu věc: stal by se tento příběh, který je tak klíčový v izraelské historii a víře, kdyby nebyl postaven na reálné historické vzpomínce? Na druhé straně je také pravdou, že většina starověkých národů (např. Řekové) si vymyslela sama pro sebe mýty a legendy objasňující jejich původ. Ty se později staly národními eposy i navzdory jejich někdy až fantasknímu charakteru. Kam tedy spadá Exodus?

Před moderní dobou byla historicita Exodu brána jako samozřejmost.⁵ Raní egyptologové byli ponořeni do zájmu o biblickou historii a zvláště do příběhu hebrejského exodu. Vždyť egyptologie 18. a 19. stol. byla mnohými považována za „služku“ biblických studií, především co se týče příběhů z Pentateuchu. Ať už se jednalo o Abrahámovu setkání s faraonem, Josefově službě na faraonském dvoře či vyprávění o Mojžíšovi a vyjití z Egypta, to vše bylo předmětem vědeckého bádání. Od vykopávek se očekávalo, že poskytnou přímé informace a pozadí o časech, místech, událostech a historických osobnostech zmíněných ve starozákonních příbězích. Toto bylo také jedním ze zájmů bývalé Egypt Exploration Fund (EEF), dnešní Egypt Exploration Society. Výzkumy EEF

³ WOOD 2007, 249.

⁴ FRERICHS a kol. 1997, 15–6.

⁵ FRERICHS a kol. 1997, 67–9.

se zaměřovaly především na oblast Deltu, jelikož ta hraje dominantní úlohu ve Starém zákoně. Mezi prvními průzkumníky byli např. Edouard Naville a W. M. F. Petrie. Oba kopali v nilské deltě lokality jako Tell el-Maschúta, Saft el-Henneh, Tell el-Retábí, tedy oblast východní delty a Wádí Tumílát. Oba věnovali mnoho svých vědeckých publikací právě problematice Exodu. Stejný zájem, vedle mnoha jiných, na tom měl i počátkem 20. let 20. stol. francouzský egyptolog Jean Clédat. Kriticky se k těmto badatelům vyjádřili Sir A. Gardiner a T. E. Peet. Vytýkali jim, že jejich bádání je až přehnaně ovlivněné biblickými záznamy a jejich nadměrná horlivost dokázat pravdivost Bible je vede k tomu, že staví historicitu Starého zákona na základě pochybných a diskutabilních důkazů. Obecně však po většinu 20. stol. bylo na Exodus nahlíženo jako na odraz historické reality.

Přesto již v pol. 20. stol. vyvstala mezi egyptology kritická vlna. Rozvinul se proud tzv. historického minimalismu. Historičtí minimalisté soudí o Bibli, že obsahuje pouze minimum množství historicky spolehlivého materiálu. Jeho hlavními zastánci jsou např. N. P. Lemche, G. Ahlström, G. Garbini, R. Coote a W. Dever. Podle nich je velmi nepravděpodobné, že Izraelci přišli do Kanaánu z Egypta, jak tvrdí Starý zákon. Třeba pro Lemcheho nedostatek evidence o přítomnosti Izraelců v Egyptě jsou dostatečným důvodem, aby ignoroval biblickou tradici. Robert Coote zase vyslovil odvážnou tezi, kde tvrdil, že pisatelé ve starověkém Izraeli nevěděli téměř nic o původu prvních Izraelců. Říká, že pobyt, vyjití z Egypta a dobývání Kanaánu Izraelci nikdy neexistovalo.⁶ Problematiku jejich původu se pokusil vysvětlit např. G. Ahlström ve své knize *Who were the Israelites*, aniž by bral v potaz biblickou tradici.⁷

Naproti tomu přívrženci tzv. maximalismu, ovlivnění především W. F. Albrightem, historicitu Exodu potvrzují. Shodnou se na tom, že stopy Izraelců osídlující Kanaán po opuštění Egypta, lze sledovat na mnoha archeologických lokalitách v Izraeli. Tento maximalistický postoj „Albrightovy školy“ dominoval především od 30. do 70. let minulého století. Zlom pak nastal v pol. 70. let, kdy mnoho historiků sklouzlo k minimalismu (mezi nimi byli např. Thomas Thompson nebo John Van Seters).

Následující 80. léta znamenala výrazný vzestup skepticismu. Vyšlo mnoho studií, které buď zpochybňovaly, nebo odmítaly biblickou verzi o původu izraelského národa v Egyptě. Bibličtí učenci jako J. M. Miller a J. H. Hayes poznamenali, že příběhy z knih Genesis a Exodus jsou umělé a teologicky ovlivněný konstrukt. Zvláště za posledních

⁶ HOFFMEIER 2007, 225.

⁷ HOFFMEIER 1997, 3–4.

padesát let výrazně přispíval k problematice historicity Exodu D. Redford, neochvějný kritik a maximalista. Velmi významná je jeho monografie *Egypt, Canaan, and Israel in Ancient Times*, kde se zabývá původem Izraelců. Obecně jeho práce týkající se Exodu ovlivnily především minimalisty. Sám pokládá Exodus za adaptaci příběhu o vyhnání Hyksósů, který si Izraelci přisvojili pro sebe.

Zapomenout bychom neměli zmínit jméno britského egyptologa Kennetha Kitchen, experta na ramessovské období, který se též v poslední době značně angažuje v této problematice. Ve svých publikacích pojednává o hebrejském pobytu a vyjití. Nesčetně svých článků věnoval otázkám chronologie, pozadí a autenticitě Exodu. Další z nejprínosnějších osobností byl německý vědec Manfred Görg, vzdělaný v hebrejské exegesi a egyptologii. Zabýval se egyptskými prameny a Starým zákonem, zkoumal hebrejská slova, která by mohla mít egyptskou etymologii a nějakou spojitost s toponymy starého Egypta, takže by tak byl schopný identifikovat přesnou lokaci biblických míst. Staroegyptskými prameny, které by nesly stopy biblického vyprávění, se též zabývali francouzští biblističtí učenici jako Bernard Couroyer a Henri Cazelles. Právě H. Cazelles ve svém článku *Les localizations de l'exode et la critique litteraire* nabízí výtečnou analýzu toponym z Exodu a egyptských geografických názvů z papyru Anastasi III⁸, který popisuje bažinaté oblasti východní hranice Egypta.

Už jen fakt, že Bible je náboženskou knihou židů a křesťanů, vyvolává podezření o jeho historické hodnotě. Máme tedy na jedné straně egyptology skepticismu a na straně druhé učence Starého zákona a biblické, resp. syropalestinské, archeology zastávající se tradice Bible. Většina se sice přiklání k tomu, že Exodus byl historickou událostí, nicméně připouští jeho náboženskou povahu.⁹ Z toho důvodu jej většina odmítá chápat doslova.

Když se na problematiku podíváme z pohledu egyptologa, první, co ho zarazí je, že kniha Exodus obsahuje málo odkazů na určitou periodu Egypta.¹⁰ Také ve staroegyptských zdrojích nenajdeme nic konkrétního. Žádný mimobiblický pramen nedokazuje přímou historicitu starozákonního příběhu. Proto absence historické a archeologické evidence je častým důvodem pro odmítání historie pobytu Izraelců v Egyptě a jejich vyjití.¹¹ To, že v Egyptě chybí jakákoli zmínka o Izraelcích, ještě však neznevažuje příběh o jejich pobytu, otroctví a odchodu. Navíc není ani příliš pravděpodobné, že by kterýkoli národ umístil do

⁸ Papyrus Anastasi III, 7:3–5; GARDINER 1937, 28; CAMINOS 1954, 101.

⁹ LEVY 2015, 197–206.

¹⁰ RAINEY 1987, 137–8.

¹¹ HOFFMEIER 1997, 53.

popředí svých záznamů upomínku na utrpení a soužení cizího národa. Vždyť šlo o polokočovné obyvatelstvo, pastevce, tudíž staří Egyptané možná proto neměli důvod, proč se o nich zmiňovat.¹²

Doposud víme, že nikde v egyptské literatuře, historii i archeologickém materiálu není žádná reference či artefakt, který by dosvědčoval, že Izraelci někdy v Egyptě vůbec byli. Naproti tomu ovšem můžeme vzít v potaz „nepřímé zdroje o Exodu“. Ačkoli nám neposkytnou žádné konkrétní informace, najdeme v nich alespoň náznaky, které by se mohly stát dobrou pomůckou na zodpovězení otázky ohledně historické věrohodnosti Exodu. Spíše se jedná o nepatrné odkazy egyptské tematiky v biblickém příběhu.¹³ Mezi nejdiskutovanější prameny dávané do spojitosti s Exodem jsou: Merenptahova vítězná stéla, toponyma, nástěnné malby z hrodek vysokých hodnostářů, písemné dokumenty z doby Nové říše, popřípadě ještě osobní jména. Není náplní této kapitoly zabývat se podrobně všemi těmito prameny. Proto je zmíníme jen ve stručnosti a vyzvedneme jejich hlavní spojitost s biblickým vyprávěním.

Pouze jeden egyptský text zmiňuje Izrael. Je to tzv. Izraelská stéla¹⁴ faraona Merenptaha pocházející z 5. roku jeho vlády, tedy z doby okolo roku 1207 př. Kr. (Obr. 1).¹⁵ Objevil ji roku 1887 W. M. F. Petrie v ruinách Merenptahova zádušního chrámu v Thébách. Text na ní připomíná vítězství Merenptaha nad Libyjci a Mořskými národy. I když nám s objasněním historicity Exodu příliš nepomůže (nemá s ním vlastně nic společného), její význam tkví v tom, že jde o první mimobiblickou zmínku izraelského národa.

Obr. 1 Merenptahova vítězná stéla.

¹² JACK 1925, 10–5.

¹³ FRERICHS a kol. 1997, 68.

¹⁴ DAVIES 1997, 173–88.

¹⁵ FRERICHS a kol. 1997, 35.

Najdeme zde lid označený jako „Izrael“ vyskytující se na území Kanaánu koncem 13. stol. př. Kr.¹⁶

Historicita Exodu se také značně opírá o známou biblickou pasáž z Ex 1:11. Jsou zde zmíněna dvě města, která měli vystavět zotročení Izraelci: Raamses a Pitom. Jde o velmi diskutované téma, jelikož tento odkaz v Bibli by mohl být archeologicky identifikován a přiblížit nám pak pobyt Izraelců v Egyptě. O nalezení těchto měst se pokoušel již W. M. F. Petrie, který Raamses identifikoval s dnešním Tell el-Retábí ve Wádí Tumílát. Jiní, jako např. Peet, Gardiner či Hall, ho zase ztotožnili s hlavním městem a administrativním centrem 19. dynastie Pi-Ramesse, které se nachází poblíž moderních měst Tell ed-Dabaa a Qantir.¹⁷ Podobná problematika je i u druhého toponyma, Pitom, nejčastěji zasazovaného do dnešní Tell el-Maschúta. Za povšimnutí jistě stojí stéla Ramesse II. z Bétšeanu¹⁸ objevená roku 1923. Je zde zmíněna výstavba města Raamses v Deltě, na které se podíleli i někteří „Semité“. Jednalo se o důležité město, jež bylo stavěno po dlouhou dobu panovníkovy vlády. Lze tedy očekávat, že se na tom podílelo i mnoho válečných zajatců, mezi nimiž mohla být i semitská skupina obyvatelstva.¹⁹ Jedno nedatované ostrakon uvádí lid *‘Apiru*²⁰, kteří byli též zaměstnání na stavebních pracích v Pi-Ramesse.²¹ Tím se dostáváme i k dalšímu bodu, kterým jsou doklady o přítomnosti Semitů.

Obr. 2 Mapa nilské Deltý s vyznačenými lokalitami, které jsou nejčastěji dávány do spojitosti s biblickými městy Raamses a Pitom

¹⁶ Zajímavé je, že nápisu „Izrael“ předchází determinativ označující národ, nikoli region či město jako je tomu v případě názvů „Kanaán, Aškelon, Gezer“. Neodkazuje tedy na toponymum, ale na skupinu obyvatelstva (BOSMAN 2002, 1493).

¹⁷ FRERICHS a kol. 1997, 70.

¹⁸ PRITCHARD 1955, 255.

¹⁹ JACK 1925, 22–9.

²⁰ Podle mnoha učenců, *‘Apiru/Habiru* jsou nějakým způsobem lingvisticky a etnický spojení s Hebrejci (*Ibri*). Zde bychom si měli vysvětlit pojmy „Hebrejci“ a „Izraelci“. Nejedná se čistě o synonyma. Izraelci byly částí větší skupiny zvané Hebrejci (MERCER 1927, 214). Tedy zjednodušeně, každý Izraelec je Hebrej, ale ne každý Hebrej musí být nutně Izraelec (FRERICHS a kol. 1997, 18).

²¹ Kromě stély z Bétšeanu jsou *‘Apiru* zmíněni i v jiných ramessovských dokumentech, podle nichž pracovali na stavbách v Pi-Ramesse a Memfidě (FRERICHS a kol. 1997, 46).

Ohledně semitské přítomnosti v Egyptě přichází na řadu písemné, ikonografické a také hmotné prameny, které nám zanechali samotní staří Egyptané. Semitské obyvatelstvo máme v Egyptě doložené už od konce Staré říše. Nepokoje během První přechodné doby též umožnily intenzivní pronikání cizinců ze západní Asie do oblasti nilské Deltý. Pobyt asijského obyvatelstva dokazují i např. písemné prameny z doby Střední říše: Naučení pro krále Merikarea²², Nefertiho proroctví²³, Papyrus Brooklyn 35.1446²⁴ a další. Ikonograficky jsou zpodobněni v hrobce v Bení Hasanu, kde je vyobrazen náčelník Abiša, který přivádí do Egypta členy svého kmene kvůli obchodu.²⁵ Archeologicky jsou zase Asijci doloženi na mnoha egyptských lokalitách v nilské Deltě: Tell ed-Dabaa, Tell el-Maschúta či Tell el-Jahúdíja. Toto vše dokládá, že Egypt byl hojně obýván obyvateli z Levanty, a jak plyne z Naučení pro krále Merikarea, jejich migraci snad zapříčinily klimatické změny.²⁶ Přirozeně, silnou semitskou přítomnost v Egyptě znamenala éra Hyksósů během Druhé přechodné doby. Semité začínali pak nahrazovat Egyptany ve vysokých administrativních funkcích.²⁷ I po čas Nové říše, tedy doby, kdy se měl exodus snad odehrát, Egypt obývalo velké množství Asijců. Většina z nich (alespoň během 18. dynastie) do země přišla jako válečná kořist.²⁸ Také z této doby nás o semitské populaci v Egyptě mimo Starý zákon informují četné písemné a ikonografické zdroje. Vyobrazení Semitů najdeme jak v soukromých tak v královských stavbách. Nejznámějším je scéna semitských dělníků vyrábějící cihly z hrobky Rechmirea (viz str. 30–4), vezíra Thutmose III. Reliéfy z válečné kampaně Sethiho I. v Karnaku opět zobrazuje skupinu Asijců jako válečné zajatce. Semitská jména se též vyskytují mezi dělníky z Dér el-Medíny.²⁹ Sbírka hieroglyfických textů Urkunden IV nás seznamuje se situací válečných zajatců (Urk. IV: 1649), otroků, kteří se věnovali farmaření, oděvnictví a lépe vzdělání

²² Naučení pro krále Merikarea, 81–105; SIMPSON 2003, 160–3.

²³ Nefertiho proroctví, IIIc, VIIe, XIVe, XVb; HELCK 1970.

²⁴ Papyrus Brooklyn 35.1446, Pl. VIII–XIII, 1–95; HAYES 1955, 87–108.

²⁵ FRERICHS a kol. 1997, 32.

²⁶ Epigrafické i archeologické prameny dokazují, že v době od konce Staré říše do Druhé přechodné doby Egypt byl skutečně hojně obýván obyvateli Levanty, kteří tam přišli kvůli klimatickým problémům. Toto časové rozmezí lze zároveň pokládat za dobu, kdy do Egypta podle knihy Genesis (Gn 12:10; Gn 46:7, 26–29; 47:11) vstoupil Abrahám, Jákob a ostatní Izraelci kvůli jídlu, vodě a zeleným pastvinám (HOFFMEIER 1997, 53–68).

²⁷ Tento vzestup semitského obyvatelstva v Egyptě během Druhé přechodné doby by se mohl dobře shodovat s příběhem o Josefovi (Gn 39–50), jeho vzestupu moci na faraonském dvoře a migraci Izraelců do egyptské země (SARNA 1986, 69–70).

²⁸ RAINEY 1987, 144.

²⁹ HOFFMEIER 1997, 112–4.

jedinci dokonce mohli zastávat i více specializované práce (Ukr. IV: 1069). V pol. 18. dynastie bylo mnoho Asijců i Núbijců najímáno do egyptské armády.³⁰

Co na historicitě starozákonního příběhu dále přidává, jsou osobní jména. Zajímavé je, že pohebrejšťené jméno Mojžíš obsahuje stejné elementy jako např. egyptské jméno Ramesse, tedy konsonanty M a S. V ramessovských zdrojích se často vyskytují osobní jména Mojžíš (Ex 2:10; eg. *mś*/Mose, viz Ranke I, 164/18) a Pinchas (Ex 6:25 eg. *pA-nHšj*/Panehsy, viz Ranke I, 113/13) v jejich egyptské formě. Jiná biblická jména (Šifra, Púa, Chofní) jsou snad také egyptského původu a jsou charakteristická především v ramessovské době.³¹

Záznam o pobytu, otroctví a vyjití Izraelců z Egypta, jak líčí kniha Exodus, obsahuje málo archeologického, historického nebo literárního materiálu, který by byl ryze egyptského charakteru. Pravdou je, že žádný z egyptských zdrojů přímo nedokazuje tento biblický příběh. Staří Egyptané nám nezanechali žádnou zprávu o skupině obyvatelstva, které by se stalo natolik početným, že by tak představovalo hrozbu pro samotné Egyptany. Exodus je až poexilní literární skladba,³² již k naší smůle chybí historická detailnost.³³ To je ovšem zcela pochopitelné. Bible je především kniha náboženská, nikoli historická. Nebylo primárním záměrem zprostředkovat čtenáři historická fakta, nýbrž duchovní hodnoty. Absence historické a archeologické evidence v Egyptě jsou hlavními důvody pro odmítání tradice exodu.³⁴

I když stále chybí historický záznam o této události, většina biblických kritiků a egyptologů se shodnou na historicitě Exodu, ale ne už na datu.³⁵ Ti, co připouští historicitu Bible, nejvíce debatují o pravděpodobné době, kdy se příběh mohl odehrát. Protože pokud je datace Exodu určena správně, lze pak snadněji rekonstruovat i historické pozadí³⁶ a jestliže budeme hledat důkazy na podporu biblického záznamu Exodu ve špatném století, je jasné, že žádné nenajdeme.³⁷

³⁰ RAINEY 1987, 145–6.

³¹ FRERICHS a kol. 1997, 46–68.

³² Většina učenců se shodne, že tento biblický příběh byl několikrát přepracován, naposledy snad v 6. či 5. stol. př. Kr. (FRERICHS a kol. 1997, 50).

³³ RAINEY, 1987, 147–50.

³⁴ HOFFMEIER 1997, 53.

³⁵ MERCER 1927, 211.

³⁶ SARNA 1986, 69.

³⁷ WOOD 2007, 249.

3 DATA EXODU

Jednou z hlavních otázek, se kterými se v rámci biblického Exodu setkáváme, je jeho zařazení do chronologie starověkého Egypta. Tato problematika rozpoutala vlnu intenzivní diskuze probíhající už po několik desetiletí, která stále není u konce.³⁸ V egyptských zdrojích nebylo nalezeno prakticky nic konkrétního, co by nám mohlo posloužit jako chronologické vodítko. Proto časový úsek, ve kterém se Exodus odehrál, může být určen jen na základě úsudků.³⁹ Nicméně ti, kteří připouštějí historicitu starozákonního vyprávění, zasazují příběh do několika konkrétních dat. K dispozici máme poněkud četné množství návrhů, z nichž každý má své klady i nedostatky. Nejčastějšími návrhy jsou: 15., 14. a 13. stol. př. Kr.

Egyptská chronologie 1. a 2. tis. př. Kr. je poměrně dobře stanovena, a to především díky astronomickým záznamům. Kdyby nám kniha Exodu zmínila jméno faraona, mohli bychom tak znát datum téměř přesně na roky. Avšak prvního jmenovaného faraona, kterého v Bibli najdeme, je až Šešonk I. z doby 10. stol. př. Kr. (1 Kr 14:25)⁴⁰ Tak jsme odkázáni jen na záchytné body ze Starého zákona, které můžeme použít jako vodítko k dataci Exodu.

Nyní se o něco podrobněji podíváme na jednotlivé časové horizonty a u každého si vysvětlíme, proč zrovna tato data jsou vhodným kandidátem pro specifikaci chronologie Exodu. Ovšem je třeba si uvědomit, že jde pouze o spekulativní návrhy, a určení konečného data prozatím vyvodit nelze.

Začneme nejranějším datem, 15. stoletím př. Kr. Zastánci tohoto data zasazují Exodus do doby 18. dynastie, resp. do vlády Thutmose III. (1479–1425 př. Kr.) a jeho syna Amenhotepa II. (1425–1400 př. Kr.).⁴¹ Mezi hlavní obhájce tohoto data patří zvláště Bryant Wood. Thutmose III. v této verzi vystupuje jakožto faraon, který zotročil izraelský lid a Amenhotep II. pak jako panovník, za jehož vlády Izraelci vyšli pod Mojžíšovým vedením z egyptské země.⁴² I mnoho starověkých historiků (Manetho,

³⁸ RENDSBURG 1992, 510.

³⁹ JACK 1925, 1.

⁴⁰ HOFFMEIER 2007, 229–30.

⁴¹ Datace dle HORNUNG 2006. O egyptské absolutní chronologii a radiokarbonové dataci v období Nové říše viz blíže ASTON 2012, 289–315.

⁴² JACK 1925, 18.

Hecataeus)⁴³ umísťujú Exodus do doby 18. dynastie.⁴⁴ Židovský historik Josephus Flavius dokonca ztotožnil biblický Exodus s vypuzením Hyksósů z Egypta (Josephus, *Against Apion* I, 86–90). I když tuto jeho hypotézu nelze podpořit žádnými přesvědčivými argumenty, přikláněli se k ní i učenci jako např. H. R. Hall či Sir A. Gardiner.⁴⁵ K tomuto datu se též hlásí velký počet badatelů především díky tomu, že jako jediné, na rozdíl od všech ostatních, souhlasí s biblickou chronologií. V 1 Kr 6:1 najdeme záznam, že událost se odehrála 480 let před čtvrtým rokem vlády krále Šalamouna (kolem roku 966/7 př. Kr.).⁴⁶

Čtyři sta osmdesát let po vyjití Izraelců z egyptské země, čtvrtého roku svého kralování nad Izraelem, v měsíci zívu, což je druhý měsíc, začal Šalamoun budovat dům Hospodinu. (1 Kr 6:1)

Po sečtení těchto dvou čísel se skutečně dostaneme do období kolem roku 1445/6 př. Kr.⁴⁷ Pochopitelně údaj „480 let“ se ihned stal předmětem horlivé diskuze. Mnozí toto číslo považují za symbolické a má tak reprezentovat 12 generací, každá po 40 letech⁴⁸. To by pak přirozeně posunulo dataci Exodu do mladšího období. Víme, že Thutmose III. byl mocný vládce a dobyvatel, jehož dlouhá vláda mu umožnila nejen četná válečná tažení, ale také možnost velké stavební aktivity po celém Egyptě. Máme doklady, že na jeho stavbách byli zaměstnáváni i semitští otroci a váleční zajatci, kteří byli pod dohledem, dosl. bičem, egyptských dozorců, jak vyplývá z vyobrazení v Rechmireově hrobce. Z papyru Harris 500⁴⁹ se zase dozvídáme, že měl i dokonce ve své armádě Hebreje.⁵⁰ Thutmose III. vystupuje jako mocná postava proslulá svou přísnou vládou a enormní stavební aktivitou. To vše by pak zapadalo do popisu faraona z Exodu. Jeho nástupce a zároveň koregent Amenhotep II. již nebyl tak silný jako jeho otec, čímž se mohla

⁴³ Hecataeus byl řecký historik a filosof žijící ve 4. stol. př. Kr. Zaznamenává, že židé dříve obývali Egypt, ale byli přinuceni Egyptany opustit zemi. Avšak časový úsek nám nijak nepřiblížil (JACK 1925, 7–8). Naproti tomu Manetho zmiňuje Tethmose, jakožto krále, za kterého odešli. J. Flavius ho později opravil na Amenophise. Obě jména jsou spojována s Thutmosem III. a Amenhotepem II. (DYER 1983, 240).

⁴⁴ JACK 1925, 20.

⁴⁵ MERCER 1927, 213.

⁴⁶ Čtvrtý vládnoucí rok krále Šalamouna je stanoven především za pomoci asyrských pramenů, resp. seznamů límů (JACK 1925, 200).

⁴⁷ HOFFMEIER 1997, 124.

⁴⁸ V některých případech se spekulace o tomto čísle rozvinuly natolik, že každý zastánce své teorie si danou cifru upravil tak, aby mu to souhlasilo. Petrie jej například zredukoval na 210 let, a tak mu Exodus spadl do jeho vytouženého roku 1220 př. Kr. (JACK 1925, 210; DYER 1983, 235).

⁴⁹ MASPERO 1879, 49–72.

⁵⁰ TOFFTEEN 1909, 250.

naskytnout příležitost pro Izraelce opustit Egypt. Dokonce i Josephus Flavius uvádí faraona Exodu pod jménem Amenophis (Ἀμένωφις), což je řecká forma Amenhotepa.⁵¹ Další podporu tato teorie nachází v dopisech z el-Amarny, kde jsou zmíněni tzv. *ʿApiru*. Jedná se o skupinu obyvatelstva, která vpadla do Palestiny v průběhu 14. stol. př. Kr.⁵² Ti bývají často ztotožňováni s Hebreji. Doba vstupu Hebrejů do Kanaánu by pak korespondovala s útoky *ʿApiru* v Palestině ve 14. stol. př. Kr. známých z již zmíněných amarnských tabulek.⁵³ Jenže pokud by Izraelci obývali Kanaán už od 14. stol. př. Kr., proč se jich vůbec nedotýkájí válečná kampaně Sethiho I. či Ramesse II. a III.? Stejně tak dopisy z el-Amarny sice zmiňují kanaánské krále, ale biblický Jozue mezi nimi chybí⁵⁴, stejně tak jako dobytí Jericha a Aje.⁵⁵ Naproti tomu, tato doba příliš nesouhlasí s archeologickými doklady. Nemáme dostatek evidence o nějakých intenzivnějších stavebních aktivitách Thutmose III. v oblasti Delt. Hlavním úskalím 15. stol. je název města Raamses (Ex 1:11). Jediným vysvětlením by byla aktualizace dřívějšího jména, které se přestalo používat, editorem Exodu. J. Hoffmeier ovšem toto vysvětlení nepřipouští a naopak argumentuje tím, že zesoučasňovat toponyma s tak krátkou historií, jakým bylo Raamses, nedává smysl. Navíc žádná z lokalit zmíněných v Ex 1:11 se v egyptských zdrojích neobjevují dříve než ve 13. st. př. Kr.⁵⁶ Také izraelské osídlení v Kanaánu je podle archeologie pravděpodobněji doložitelné až od 12. st. př. Kr.⁵⁷ Ani *ʿApiru* se příliš neshodují s činy Hebrejů v Palestině. Z knihy Joz 12:7–10 se dozvídáme, že pod vedením Jozua obsadili Jeruzalém, zatímco *ʿApiru* z amarnských dopisů nikoli.⁵⁸

Exodus bývá též spojován s náboženskou revolucí Amenhotepa IV. neboli Achnatona (1353–1336 př. Kr.). Příběh by tak spadl do 14. stol. př. Kr. Někteří zastánci této teorie hledají podporu u Manetha, jehož Amenophise ztotožňují právě s Achnatonem. Většinou to staví na základě podobnosti mezi monoteistickým náboženstvím Achnatona a Mojžíše. Obě vyznávala jednoho boha.⁵⁹ Achnatonův bůh, Aton, byl pokládán za

⁵¹ DYER 1983, 240.

⁵² DYER 1983, 238–9.

⁵³ MERCER 1927, 212.

⁵⁴ Podrobněji o jménech v amarnských dopisech viz HESS 1993.

⁵⁵ MERCER 1927, 214.

⁵⁶ WOOD 2007, 250–3.

⁵⁷ Vykopávky v Kanaánu dataci Exodu do 15. st. př. Kr. příliš nepodporují, ba naopak ho spíše zasazují do 13. a 12. st. př. Kr. Např. v Megiddu jsou destrukční vrstvy ze 12. st. př. Kr., po kterých následuje podestrukční vrstva zcela jiného charakteru. Znamená to, že město tedy mohlo být obýváno zcela odlišnou skupinou obyvatelstva (REDSBURG 1992, 513–6).

⁵⁸ ZUHDI 1993, 16–18.

⁵⁹ MERCER 1927, 212–5.

stvořitele světa a dárce života a pouze panovník s ním byl v úzkém vztahu.⁶⁰ Proč se vlastně ve třítisícileté historii dynastického Egypta objevil monoteismus pouze za Achnatona? Mohli být Egypťané ohromeni silou jediného Boha Izraele a nechat se jím inspirovat?⁶¹ Ačkoliv tato Achnatonova teorie se může zdát poutavá a zajímavá, je položena spíše na základě pocitů a ne systematického vědeckého bádání. Nejenže je v rozporu s egyptskou historií ale i s tou biblickou.⁶² Není totiž žádný důkaz o tom, že by Exodus byl výsledkem Achnatonovy náboženské reformy, natož o nějakém spojení mezi atonismem Achnatona a náboženstvím Izraele.⁶³ Proto má tato verze o dataci Exodu jen malý počet zastánců.

Poslední z těch nejhlavnějších datačních teorií je datum 13. stol. př. Kr. Jedná se asi o „nejpopulárnější“ verzi chronologického umístění Exodu. Má nejvíce přívrženců a je propagována už od nejranější existence egyptologie. Velkého zastání se u mnoha egyptologů a biblických historiků těšila hlavně v 19. a 20. stol.⁶⁴ Konec konců, jak tvrdí sám K. Kitchen, na podporu tohoto data máme solidní biblickou i archeologickou evidenci. Do této doby datoval onen biblický příběh už W. F. Albright, W. M. F. Petrie, R. Lepsius, A. H. Sayce, R. K. Harrison, A. Cole či v neposlední řadě K. Kitchen. Není náhodou, že tato teorie bývá označována jako „tradiční“. Toto datum je odvozeno především z toponymního hlediska. Opírá se o výrok z knihy Ex 1:11, kde jsou zmíněna dvě skladovací města: Pitom a Raamses, pro která zotročení Izraelci vyráběli cihly.

Ustanovili tedy nad ním dráby, aby jej ujařmovali robotou. Musel stavět faraónovi města pro sklady, Pitom a Raamses. (Ex 1:11)

Egyptologové se dlouho domnívali, že město Raamses odkazuje na Pi-Ramesse, hlavní město v Deltě postavené Ramessem II. (1279–1213 př. Kr.). Exodus se tedy měl odehrát v ramessovské době ve 13. st. př. Kr.⁶⁵ Ramesse II. je v této verzi faraonem utiskovatelem Izraelců a jeho syn a nástupce Merenptah (1213–1203 př. Kr.) je pak faraon, za kterého se vyjití z Egypta uskutečnilo, tedy někdy krátce po roce 1213 př. Kr., kdy

⁶⁰ JANÁK 2011, 214–5.

⁶¹ ZUHDI 1993, 26.

⁶² JACK 1925, 256.

⁶³ JACK 1925, 18–20.

⁶⁴ Tato datační verze získala ještě větší podporu díky objevu tzv. Izraelské stély pocházející z doby vlády panovníka Merenptaha. Kromě vojenských aktivit Merenptaha obsahuje první mimobiblickou zmínku „Izraele“, jak bylo zmíněno výše (BOSMAN 2002, 1493).

⁶⁵ HOFFMEIER 2007, 230–2.

Merenptah nastoupil na trůn. Předpokládá se tedy, že Ramesse II. postavil města Pitom a Raamses zmíněná v Exodu. Ke ztotožnění dvou měst Raamses a Pi-Ramesse ovšem chybí sebemenší důkaz, pokud pomineme fonologickou podobnost názvů. Navíc název toponym není příliš vhodný chronologický záchytný bod, který by se dal použít jako časový mezník.⁶⁶ Ti, kteří odmítají zasadit Exodus do 13. st. př. Kr., argumentují tím, že jméno města „Raamses“ je modernizovaný název, který použil autor Exodu, jenž byl aktuální v jeho době.⁶⁷ Jisté je, že Ramesse II. byl skutečně velkým stavitelem. Ze všech egyptských králů vyniká právě on největším počtem existujících stavebních monumentů, a proto je relativně přirozené pokládat ho za faraona utiskující Izraelce. Po celém Egyptě zanechal po sobě četné množství chrámů, kolosů, soch, sfing, ...⁶⁸ V Bétšeanu nechal dokonce vztyčit stélu, kde zmiňuje zaměstnávání Semitů na stavbě jeho města v nilské Deltě (Pi-Ramesse). I jiné dokumenty z ramessovske doby zmiňují *‘Apiru*, kteří pracovali na stavbách v Pi-Ramesse a Memfidě.⁶⁹ Město Pitom je poprvé zmíněno až v 19. dynastii, v papyru Anastasi VI.⁷⁰ Další fakt, o který se může tato teorie opřít, je archeologická evidence z jižní Levanty. Z knihy Nu 20:17-20 a Nu 22:1, 4 se dozvídáme, že země Edom a Moab byly v době vyjití hojně zalidněné. Skutečně, archeologické vykopávky potvrdily, že Zajordání bylo intenzivněji obydleno až po roce 1300 př. Kr. Na druhou stranu je docela možné, že se nám jen nedochovaly hmotné pozůstatky usedlého obyvatelstva z ranějších dob. Také různá palestinská města vykazují destrukční vrstvy z pol. 13. stol. př. Kr., což by souhlasilo s počátkem pronikání Izraelců do této oblasti. Jedná se o sídliště jako např. Tell Beit Mirsim, Lakíš nebo Chasór.⁷¹ Archeologicky doložené izraelské osídlení v Kanaánu je pozdní 13. či rané 12. stol. př. Kr.⁷² Plusem této teorie je i umístění faraonovy rezidence. V 18. dynastii byly hlavním městem Théby. To se však změnilo v 19. dynastii, kdy se

⁶⁶ DYER 1983, 226.

⁶⁷ Skutečnost, že jde o modernizovaný termín, není zcela neopodstatněná. Jméno „Raamses“ se objevuje i v knize Gn 47:11 (DYER 1983, 226). Původní název města mohl být jiný a v době, kdy došlo k sepsání příběhu, bylo zrovna aktuální „Raamses“ (JACK 1925, 25). Na druhé straně se ale také v Bibli často setkáme s toponymy, u nichž je současně uveden nový a starší název zároveň. Viz např. v knize Gn 14:2 čteme „... králi z Bely, což je Sóar“ a našli bychom i další. Toponymum Raamses se ve Starém zákoně objevuje pětkrát (Gn 47:11; Ex 1:11, 12:37; Nu 33:3, 5) a v žádném případě není uvedena formule se starým a novějším názvem. Z toho důvodu se někteří domnívají, že Raamses není editorská glosa (HOFFMEIER 2007, 233–4).

⁶⁸ OSBURN 1854, 249–53.

⁶⁹ Papyrus Leiden 348 je dekret jednoho úředníka Ramesse II., který měl na starosti stavební práce v jeho novém hlavním městě Pi-Ramesse. V něm najdeme následující pasáž: „Rozdělit dávky obilí vojákům a (lidem) *‘Apiru*, kteří přepravují kameny k velkému pylonu města Ramesse““. Dle mnoha učenců Hebrejové jsou s těmito *‘Apiru* lingvisticky a etnický příbuzní (FRERICHS a kol. 1997, 18).

⁷⁰ Papyrus Anastasi VI, 51–61; GARDINER 1937, 76–7, CAMINOS 1954, 293; MERCER 1927, 215–7.

⁷¹ DYER 1983, 227–30.

⁷² HOFFMEIER 1997, 125.

sídlem faraona stalo nově vybudované Pi-Ramesse v Dolním Egyptě. Podle líčení Exodu, faraon byl geograficky blízko Izraelcům, resp. zemi Gošen.⁷³ Z toho by pak plynulo, že faraon z Exodu musí být z 19. dynastie. Nicméně, máme archeologické pozůstatky a důležité nápisy faraonů 18. dynastie, odkud se dozvídáme, že i oni měli nemalý zájem v rámci stavebních projektů v severní části Egypta.⁷⁴ Největší úskalí této verze je oněch 480 let z 1 Kr 6:1. Ti, co datují Exodus do 13. stol. př. Kr., považují toto číslo za čistě symbolické, jak už bylo zmíněno u první teorie. Nejčastějším návrhem tedy bývá, že cifra 480 představuje násobek 12x40, přičemž 12 reprezentuje počet generací, každá po 40 letech. Háček je v tom, že nikde jinde v Bibli se číslíce symbolizující počet generací neužívají. Pravděpodobnost, že vyjití Izraelců z Egypta se uskutečnilo za Merenptaha, není též příliš velká. Jak dokládá tzv. Izraelská stéla, Izraelci již byli v Palestině, když se s nimi střetl Merenptah. Navíc když vezmeme v úvahu čtyřicetiletý pobyt na poušti, jak líčí Bible, přesáhlo by to celou Merenptahovu desetiletou vládu.⁷⁵ Ať už jsou nedostatky této teorie jakékoli, stále je nakloněna největší přízni mnoha badatelů a považována za tu nejpravděpodobnější.

V rámci datování Exodu se objevuje ještě jeden návrh, avšak s ne zcela přesvědčivými argumenty. Např. Gary Rendsburg příběh datuje dokonce do 12. st. př. Kr., do vlády Ramesse III. (1187–1157 př. Kr.). Podle něj důvod, proč Izraelci zvolili jižnější cestu při svém odchodu z Egypta, byla invaze tzv. Mořských národů. Faktem je, že i Ramesse III. byl velkým stavitelem a na jeho monumentech se často objevuje nám již známý lid *'Apiru*. Zmínky o nich se zcela vytrácí po vládě Ramesse IV. (1156–1150 př. Kr.), a tak to vede některé k závěru, že toto je doba konce útlaku izraelského národa.⁷⁶

Někteří badatelé také tvrdí, že je možné, že ne všechny izraelské kmeny opustily Egypt současně a Palestinu začaly osidlovat průběžně, nikoli v jednom časovém období. Mohlo tedy dojít k několika migračním vlnám. První se mohla uskutečnit v pol. 15. stol. př. Kr. a další pak proběhly v následujících dvou staletích. Tyto kmeny tedy opouštěly Egypt, kdykoli se naskytla příležitost (slabá vláda Amenhotepa II., Achnatona, Merenptaha).

⁷³ Nemáme žádné nezpochybnitelné egyptské svědectví pro jméno „Gošen“. Záznam o něm najdeme pouze v biblické písemné evidenci. I přesto je přijímáno kritiky a umisťováno někde do oblasti východní Deltý (JACK 1925, 17).

⁷⁴ DYER 1983, 233–4.

⁷⁵ ZUHDI 1993, 20.

⁷⁶ TOFFTEEN 1909, 234.

Každá z teorií má své pro a proti a konečné datum ještě nemůže být určeno s jistotou. Je potřeba počkat na další výzkumy a vykopávky.⁷⁷ Charles Pfeiffer udělal již před lety poměrně přesvědčivý závěr platný stále dodnes: „*Evidence pro historicitu Exodu je rozhodná, ale evidence pro specifické datum je stále bez výsledku*“.⁷⁸ A tak i po století bádání po konkrétním datu nejsme o nic blíže k výslednému řešení ani dnes. Přesto ramessovská doba je stále nakloněna největší přízni.⁷⁹

⁷⁷ MERCER 1927, 218–22.

⁷⁸ HOFFMEIER 2007, 247.

⁷⁹ HOFFMEIER 1997, 125–6.

4 VÝROBA CIHEL

Ve staré hebrejské tradici je známé, že Izraelci se lopotili výrobou cihel ve východní Deltě pod bičem faraonových dozorců.

Ustanovili tedy nad ním dráby, aby jej ujařmovali robotou. Musel stavět faraónovi města pro sklady, Pitom a Raamses. Avšak jakkoli jej ujařmovali, množil se a rozmáhal dále, takže měli z Izraelců hrůzu. Proto začali Egypťané Izraelce surově zotročovat. Ztrpčovali jim život tvrdou otročinou při výrobě cihel a všelijakou prací na poli. Všechnu otročinu, kterou na ně uvalili, jim ještě ztěžovali surovostí. (Ex 1:11–14)

Tato práce se ještě více ztížila, když faraon zrušil dodávky slámy výrobcům cihel a museli si ji sbírat sami, případně vyrábět cihly bez slámy.⁸⁰

Onoho dne přikázal farao poháněcům lidu a dozorcům: „Propříště nebudete vydávat lidu slámu k výrobě cihel jako dříve. Ať si jdou slámu nasbírat sami! A uložíte jim dodat stejné množství cihel, jaké vyráběli dříve. Nic jim neslevujte, jsou líní. Proto křičí: Pojdme obětovat svému Bohu. Ať na ty muže těžce dolehne otročina, aby měli co dělat a nedali na lživé řeči.“ Poháněči lidu a dozorci vyšli a ohlásili lidu: „Toto praví farao: Nedám vám žádnou slámu. Sami si jděte nabrat slámu, kde ji najdete. Ale z vaší pracovní povinnosti se nic nesleví.“ Lid se rozběhl po celé egyptské zemi, aby na strništích sbíral slámu. (Ex 5:6–12)

V historii bádání o Exodu toho bylo již mnoho řečeno o problematice historicity, datace, cesty, kudy Izraelci z Egypta vyšli, historického a teologického významu této Druhé knihy Mojžíšovy. Méně se pak nahlíží na detaily oné lopoty a útlaku, který slavnému osvobozujícímu vyjití předcházel.⁸¹

Tato kapitola bude pojednávat právě o tomto aspektu. Z výše uvedených biblických citátů víme, že izraelský národ byl Egyptany zotročen, aby pro ně vyráběl cihly a pracoval na poli. Zemědělskými pracemi se budeme zabývat v kapitole následující. Nyní se zaměříme na první z těchto nucených prací, tedy výrobu cihel.

⁸⁰ EMERY 2011, 1–2.

⁸¹ KITCHEN 1976, 137.

O produkci cihel ve faraonském Egyptě máme velké množství písemných referencí a také několik ikonografických zdrojů, z nichž můžeme čerpat nejenom znalosti o této realitě, ale zároveň si jimi tak přiblížit kulturní pozadí samotného biblického příběhu. Než si ovšem rozebereme jednotlivé prameny týkající se výroby cihel, podíváme se nejprve na tuto položku z obecného hlediska, a proč byla pro starověké Egyptěany tak důležitá.

Na slunci sušené cihly⁸² byly nejběžnějším stavebním materiálem nejen ve starověkém Egyptě, ale na celém Předním východě. Přestože elitní pohřební a kultovní struktury byly z kamene⁸³, zahrnují pouze malou část egyptské architektury. Většina staveb, od královských paláců až po venkovské chýše, byla stavěna z mnohem skromnějšího, všestranného a dostupnějšího materiálu, kterým byla právě cihla. Cihlové objekty mají mnoho výhod, zvláště v egyptském podnebí. Dobře izolují, v létě drží uvnitř stavby chladno, v zimě naopak teplo. Navíc se jedná o levný, dostupný a relativně trvanlivý stavební materiál, který není náročný na výrobu, na niž nejsou potřeba žádní specializovaní řemeslníci.⁸⁴ Nicméně do dnešní doby se nám stavby z cihel dochovaly jen fragmentárně, kvůli stálému vystavení nepřízní počasí (vítr, déšť, písečná eroze) a také lidské aktivitě, včetně té archeologické.⁸⁵

Ještě než se objevila samotná cihlová architektura, byla hojně užívána samotná hlína na omítání rákosových stěn (mazanice) a podlah.⁸⁶ Výrazněji začaly být cihly používány od počátku 1. dynastie.⁸⁷ Příklady najdeme např. v Sakkáře, Nakádě či Abydu, a to hlavně v kontextu funerální architektury (mastaby). Od 2. dynastie se setkáme i se složitějším konstrukčním prvkem z cihel, jakým byla nepravá klenba.⁸⁸ Stará říše byla pak dobou přechodu ke kamenné architektuře.⁸⁹ Přesto menší staroříšské hrobky, sluneční

⁸² „Cihla“ je nejčastěji užívaný termín v egyptologii, nicméně širší uplatnění má též výraz „adobe“, označující sušené cihly, případně cihlové konstrukce. Údajně má původ v samotné egyptštině. Staroegyptský výraz pro cihlu je *db.t*. Slovo pak proniklo přes koptské ΤΩΒΕ do arabského *tub(a)* a odtud pravděpodobně do španělského „adobe“ (NICHOLSON – SHAW 2007, 79–80).

⁸³ Ačkoliv rozsáhlé chrámové a pohřební komplexy jsou kamenné, byly stavěny pomocí ramp, které byly z cihel. Dále bývaly ohrazeny masivními cihlovými zdmi a celý okrsek obsahoval i řadu vedlejších struktur různé funkce, opět vystavených z cihel (KITCHEN 1976, 147).

⁸⁴ MORGENSTEIN – REDMOUNT 1998, 129.

⁸⁵ SPENCER 1979, 1.

⁸⁶ Z Předdynastické doby jsou dokonce doloženy speciální podlouhlé cihly z pálené hlíny. Byly užívány na konstrukci pecí (nalezeny např. v Abydu a Mahasně), kde se pražilo obilí. Víme tedy, že staří Egyptěané již v této rané době byli obeznámeni s principem pálené cihly, ačkoli jejich užití bylo výrazně omezené pouze na tento kontext a ve většině případů je snad ani nejde nazvat cihlami (SPENCER 1979, 5). Ve faraonském Egyptě se s nimi setkáme velmi vzácně, často jen v případě dlažebního obložení v núbijských pevnostech ze Střední říše. Pálené cihly se v Egyptě začaly běžně užívat až v době římské ((SPENCER 1979, 140).

⁸⁷ NICHOLSON – SHAW 2000, 78–9.

⁸⁸ SPENCER 1979, 12.

⁸⁹ ARNOLD 2003, 34.

chrámy i některé pyramidové chrámy byly cihlové (např. Neferirkareův zádušní chrám v Abúsíru). Do popředí v rámci královských hrobek se dostávají cihly ve Střední říši, kdy se z nich stavěly celé pyramidy (pyramida Senusreta II. v Láhúnu, Senusreta III. v Dahšúru a další). V Nové říši našly cihly uplatnění hlavně při výstavbách ohradních zdí a skladů kolem chrámů. Pochopitelně toto není jediné užití cihel. Královské paláce, obytné domy, fortifikace byly ve valné většině architekturou též cihlového charakteru, a to i v pozdějších dobách. Někdy i v rámci kamenných staveb byly zároveň užity cihly, zvláště na konstrukční prvky, jakými byly klenba a oblouk.⁹⁰

Zajímavá je i skutečnost, že pro staré Egyptany nebyly cihly jen stavebním materiálem, ale též objektem, který mohl mít magický význam. Cihly byly totiž běžnou součástí pohřebního vybavení novoříšských královských hrobek. Byly popsány citáty z Knihy mrtvých a měly v sobě speciální otvor na amulet. Toto vše zřejmě mělo souvislost s apotropaickou funkcí. Vedle funerálního prostředí byly cihly také užívány během porodu. Dochované příklady těchto porodních cihel jsou zdobené vyobrazením matky držící své dítě. Speciálně označené cihly (kolkované) byly určeny pro královské stavby. Objevují se na nich jména vládnoucího krále či královny, vysokého úředníka nebo také název stavby, což pak může sloužit jako chronologický prostředek k určení data dané stavby.⁹¹ V oblasti rituální se lze s cihlami setkat také v rámci tzv. zakládacích depozitů.⁹²

Nepálené cihly jsou ve světě dělány ještě dodnes a uplatňují se při tom různé metody sahající od užití buldozerů a roštů cihlových forem až po obyčejné teslice, motyky a jednoduché formy na stavbu prostých vesnických domů. Co všechny cihly spojuje a spojovalo i v minulosti jsou prakticky stejné suroviny. Cihla je de facto směs písku, hlíny nebo jílu, říční naplaveniny, vody a nasekané slámy sloužící jako pojivo všech složek.⁹³ Velmi také záleží na poměru těchto jednotlivých surovin a z toho se pak odvíjí kvalita. Pokud je nadměrně vysoký podíl jílu, vzniknou cihly, které pomalu schnou, smršťují se, praskají a ztrácí svůj tvar. V tomto případě je nutné do směsi přidat písek a nasekanou slámu či jiné pojivo (např. plevy, zvířecí hnůj). Písek redukuje smršťování a popraskání cihly během sušení a též její nadměrnou plasticitu. Nasekaná sláma pak

⁹⁰ SPENCER 1979, 21–126.

⁹¹ Praxe označovat nepálené cihly se uplatňovala především v Nové říši a pokračovala až do 26. dynastie. Jména králů jsou zaznamenána buď v kartuši, nebo obkroužena jednoduchým oválem. Jména kněží a názvy staveb jsou ohraničena obdélníky. V případě osobních jmen se obecně předpokládá, že jde o jedince zodpovědné za výstavbu (EMERY 2011, 6–7).

⁹² NICHOLSON – SHAW 2000, 84.

⁹³ EMERY 2011, 2.

funguje jako mechanické pojivo, které zvyšuje plasticitu a pevnost. V případě nízkého podílu jílů, se musí užít pojivo. Je ovšem možné vytvořit i cihly bez slámy, je-li poměr jílu správně vysoký.⁹⁴ Cihly bez organického materiálu mají tu výhodu, že je sníženo riziko poškození termity a jiným hmyzem.⁹⁵

Proces výroby cihel, který je užíván dnes, se nijak výrazně neliší od toho, který byl praktikován ve faraonském Egyptě, a proto jsme schopni popsat jednotlivé kroky produkce.⁹⁶

Jak již bylo zmíněno, cihly jsou dělány ze směsi nilského naplaveného bahna, písku, slámy a vody.⁹⁷ Ztvrdlá nanesená říční náplava se přemístí nejprve na pracovní prostor, kde je rozbíjena teslicemi a motykami. K tomu se přidají další položky: písek, voda a nakonec sláma, která se rukama či šlapáním hněte do celé směsi.⁹⁸ Takto smíchané suroviny se ponechají minimálně dva dny kvasit. Kvašení produkuje mléčné kyseliny, které cihlu udělají ještě pevnější a odolnější. Poté se směs přenesení v koších na místo, kde se cihly modelují. To je děláno pomocí obdélných forem (Obr. 3).⁹⁹ Formy se umístí na zem posypanou pískem a vystlanou slámou (aby se vymodelované cihly nepřilepily k povrchu země během sušení) a naplní se do nich

Obr. 3 Forma na výrobu cihel z doby 12. dynastie, nalezená v Káhúnu.

⁹⁴ MORGENSTEIN – REDMOUNT 1998, 129.

⁹⁵ EMERY 2011, 2.

⁹⁶ SPENCER 1979, 3.

⁹⁷ Ideální poměr nilské naplaveniny a písku je 1:1/3, aby se cihly nesmršťovaly během sušení a neztrácely svůj tvar. Zároveň takto je směs i ekonomicky nenáročná na slámu, nemusí se jí používat tolik (MORGENSTEIN – REDMOUNT 1998, 130).

⁹⁸ EMERY 2011, 2.

⁹⁹ Užití forem zaručuje stabilní produkci a více méně identickou velikost a konzistenci cihel. Formy, které jsou dnes používány v Egyptě, jsou opět velice podobné těm, které se nám dochovaly ze starověku (MORGENSTEIN – REDMOUNT 1998, 130). Tyto formy jsou jednoduché, obdélné, dělané ze dřeva, bez dna a víka. Z jedné strany pak vychází rukojeť, pomocí níž se manipuluje celou formou (EMERY 2011, 2). Rozdíl je v tom, že dříve byly spojovány čepy, nikoli hřebíky, jako je tomu dnes. S formami se setkáme už od pozdní prehistorické doby, resp. v rané době bronzové (PETRIE 1917, 48). Zároveň vesničané v moderním Egyptě někdy dělají cihly jen v ruce, bez formy. Není vyloučené, že tato metoda se mohla objevit i ve faraonských dobách. Přesto většina cihel, kterou máme doloženou, pochází z dřevěných forem (SPENCER 1979, 3).

směs (směs je příliš tekutá na to, aby se s čerstvě naplněnými formami mohlo manipulovat) a vše se nechá ztuhnout.¹⁰⁰ Po vyjmutí z forem se čerstvě vytvořené cihly ponechají sušit na slunci. V průběhu tohoto procesu se pochopitelně cihly otáčejí a byly tak rovnoměrně ztuhlé. Asi po týdnu se vyrobené cihly přemístí na místo, kde se skládají na hromady a nechají se ještě důkladněji dosušit. Takto naskládané cihly je ideální nechat na slunci co možno nejdéle, třeba i celé léto. Nicméně celkový počet dní potřebných k výrobě použitelných cihel je cca osm až devět.

V dnešním Egyptě, pokud si chce rodina postavit dům, si cihly často vyrobí sama. Na stavby rozsáhlejšího měřítka je práce důkladněji přerozdělována. Dělníci pracují ve skupinách o čtyřech mužích: dva modelují cihly, jeden míchá směs a jeden ji přenáší z jednoho místa na druhé. S nimi pak dodatečně pracují další tři dělníci, kteří pomáhají s otáčením a skládáním cihel během sušení. Jejich práce je koordinována dohlížitelem. Výroba cihel není nijak náročná po technické stránce, vykonávají ji obyčejní muži.¹⁰¹ Vždyť se jedná o jedno z nejstarších řemesel, které znala většina národů starověku.¹⁰² Odhadovaná denní dávka jednoho týmu o čtyřech dělnících je kolem 3000 cihel.¹⁰³ Předpokládaná váha průměrné cihly je okolo pěti kilogramů.¹⁰⁴

I když cihly byly běžně zhotovovány z formy, nejde o pravidelný geometrický útvar. Každá cihla je z hlediska tvaru svým způsobem unikát. Tvarové disproporce jsou často způsobené procesem sušení či vyjímání z formy.¹⁰⁵ Obyčejné egyptské stavební cihly byly vždy tvaru obdélného, přičemž šířka se rovná zhruba polovině délky, tedy strany jsou v poměru 1:2. Vedle tohoto nejběžnějšího formátu dělali staří Egypťané rozsáhlou škálu speciálně tvarovaných cihel určených pro konkrétní účely.¹⁰⁶ Jedná se o velmi tenké a úzké cihly, které byly mnohem lehčí, a tudíž i vhodnější pro konstrukci oblouků a kleneb. Sloupy mohly být postaveny zase z kruhových cihel. Někdy se lze setkat i s cihlami čtvercovými, např. na dlažbě.¹⁰⁷

Co se týče velikosti, ani ta nebyla standardizována. Především dříve v egyptologii byly tendence rozdělovat cihly na malé a velké, přičemž menší cihly se užívaly v ranějších

¹⁰⁰ MORGENSTEIN – REDMOUNT 1998, 130.

¹⁰¹ EMERY 2011, 3–4.

¹⁰² LUCAS 1962, 48.

¹⁰³ MORGENSTEIN – REDMOUNT 1998, 130.

¹⁰⁴ ARNOLD 2003, 34.

¹⁰⁵ NICHOLSON – SHAW 2000, 84.

¹⁰⁶ Zatím nebyly nalezeny žádné formy, které mohly být užity na výrobu cihel speciálních tvarů určených pro římsy, sloupy atd. (EMERY 2011, 6).

¹⁰⁷ SPENCER 1979, 141–3.

dobách a od Střední do Pozdní říše se zvětšovaly, od Ptolemaiovské doby opět docházelo k redukci velikosti. Malé cihly se uplatňovaly na domy a menší soukromé hrobky, velké na veřejné stavební zakázky. Ovšem toto nelze zcela brát jako ukazatel funkce dané stavby, natož jako chronologické vodítko. Rozdíly ve velikosti cihel záleží na typu stavby a ekonomickém hledisku. Navíc bylo běžnou praxí znovu používat starší cihly na nové stavby.¹⁰⁸ I v rámci jedné stavby se můžeme setkávat s cihlami o různé velikosti.¹⁰⁹

Rozměry a tvar však není to jediné, co odlišuje jednu cihlu od druhé. Existují už i dokonce studie snažící se vytvořit klasifikaci a typologii. Každý typ se diferencuje fyzikálními a chemickými vlastnostmi. Především se zohledňuje barva, složení hlíny (typy sedimentů, množství minerálních zrněk či organického odpadu). V takovém případě pak cihla může posloužit jako artefakt obsahující informace nejen o kultuře samotné, ale též o environmentálním prostředí minulých dob.¹¹⁰ Analýzy cihel a snahy vytvořit klasifikaci byly prováděny doposud izolovaně v rámci samostatných lokalit, např. Tell el-Muqdam a Tell el-Maschúta¹¹¹, na kterou jsme již narazili v souvislosti s biblickým městem Pitom.¹¹²

O výrobě cihel a organizaci práce máme též relativně četnou archeologickou evidenci. Nejenže existuje velké množství dochovaných cihel, nýbrž lze čerpat i z ikonografických a písemných pramenů, které jsou tak ojedinělým svědectvím o tomto řemesle.¹¹³

4.1 IKONOGRAFICKÉ PRAMENY

Metoda výroby cihel je známá především ze dvou hlavních ikonografických zdrojů: pohřebních modelů z doby Střední říše a slavné výtvarné scény v Rechmireově hrobce.¹¹⁴ Právě díky nim můžeme vizuálně nahlédnout nejenom na řemeslo samotné, ale též na egyptsko-kulturní pozadí biblického Exodu.

¹⁰⁸ EMERY 2011, 4.

¹⁰⁹ NICHOLSON – SHAW 2000, 85.

¹¹⁰ MORGENSTEIN – REDMOUNT 1998, 143–6.

¹¹¹ Právě v Tell el-Maschútě se v minulosti mnozí badatelé pokoušeli najít cihly vyrobené bez užití slámy, aby tak doložili pobyt Izraelců v Egyptě. Jak totiž víme z Ex 5:6–12, izraelským dělníkům byla přerušena dodávka slámy. Skutečně, na této lokalitě jsou doložené cihly bez slámy, které byly zčásti užity na skladištní prostory. Ovšem jedná se spíše o výjimky (NIMS 1950, 22).

¹¹² MORGENSTEIN – REDMOUNT 1998, 131–6.

¹¹³ EMERY 2011, 5.

¹¹⁴ LUCAS 1962, 49.

4.1.1 Dřevěné modely

Egyptané věřili, že po smrti se musí tělo zachovat v co nejlepším stavu a postarat se o něj, zajistit mu vše potřebné pro pohodlí jeho dalšího života. Pro pokračování existence lidské bytosti byla nutná mumifikace, věčný příbytek, tedy hrobka, magické obětní formule, reliéfní a malované scény a též modely¹¹⁵ či repliky všeho, co by zemřelý mohl potřebovat ve svém každodenním životě (jídlo, zbraně, náboženské objekty, lodě i služebníky). S modely v podobě hliněných či slonovinových figurek se setkáme už od Předdynastické doby. Nicméně pro nás jsou důležité modely, které přímo zpodobňují několik sloužících vykonávající nějakou činnost. Takovýchto modelů máme nejvíce z doby Střední říše, později od Nové říše a dál tento trend upadá. Byly dělány ve valné většině ze dřeva, příležitostně i z kamene. Často se tedy vyskytují v podobě několika skupin figurek na bázi. Hojně byla zobrazována nejrůznější řemesla, výroba nějakých položek (tesařské práce, tkání, výroba hrnců, zpracování kovů, zemědělské práce, v neposlední řadě i výroba cihel). Modely se vyskytují převážně v hrobkách členů vyšších vrstev egyptské společnosti a jejich nejznámější příklady najdeme v Meketreově hrobce v Thébách (TT 280).¹¹⁶

Nicméně, nás zajímají modely zobrazující výrobu cihel. Takové, celkem čtyři, byly nalezené na lokalitách Dér el-Berša a Bení Hasan.

Jeden model, typicky ze dřeva, pochází z hrobky 275 v Bení Hasanu z doby 12. dynastie (Obr. 4).¹¹⁷ Jedná se o skupinu tří postav vyrábějící cihly. Jeden stojící muž rozbíjí ztvrdlou hlínu motykou, kterou drží oběma rukama. Po jeho levici sedí další dělník, který pravděpodobně navlhčuje a hněte rozbitou suchou zeminu. Třetí muž, také sedící, formuje cihly do obdélné formy. Před ním jsou naznačeny řady naskládaných cihel.¹¹⁸

Obr. 4 Dřevěný model zobrazující výrobu cihel z hrobky 275, Bení Hasan, 12. dynastie.

¹¹⁵ Soudí se, že modely sloužily jako náhrada za malovanou či reliéfní dekoraci v nezdobených hrobkách. Přesto se s nimi setkáváme v mastabách ze Staré říše, které dekorované byly.

¹¹⁶ TOOLEY 1995, 8–19.

¹¹⁷ TOOLEY 1995, 45.

¹¹⁸ GARSTANG 1907, 131.

Zbývající tři modely produkce cihel pocházejí z Dér el-Berši, která byla užívána jako pohřebiště po celou historii Egypta, zvláště pak ve Střední říši se zde nechávali pohřbívat vysocí hodnostáři. Dva modely jsou z hrobky nomarchy Džehutinachta a jeden z Henuovy hrobky, což byl nižší úředník.¹¹⁹ V posledně zmíněné hrobce byly modely umístěny na rakvi majitele, mezi nimiž je i onen ukazující tři pracovní fáze výroby cihel (Obr. 5). Muž vpravo se ohání motykou a mísí hlínu se slámou a vodou. Dále jsou zde dva nosiči, kteří mají na ramenou nosítka, resp. tyč, na níž je zavěšen vak s již připravenou směsí na cihly, a nesou ji čtvrtému muži vlevo, který tuto směs tlačí do formy, která se pak nechá sušit na slunci.¹²⁰

Obr. 5 Model výroby cihel z hrobky Henua, Dér el-Berša.

Přestože tyto modely nepochází z doby Nové říše, tedy doby, kdy se měl biblický příběh odehrát, zaslouží si naši pozornost nejen z důvodu, že vyobrazují činnost, kterou snad sami zotročení Izraelci vykonávali, ale také proto, že takovéto modely již nemají v egyptské historii obdobu. Jejich trojdimenzionální pojetí nám tak pomáhá podívat se na toto řemeslo z jiného úhlu pohledu, než jako je tomu u nástěnných maleb či reliéfů.

4.1.2 Rechmireova hrobka

Mnohem bližší době příběhu o útlaku a vyjití izraelského národa je jedinečná malovaná výzdoba hrobky thébského vezíra Rechmirea (TT 100), odkud pochází nejslavnější z uměleckých zdrojů týkajících se staroegyptské výroby cihel.¹²¹

Rechmire byl vezírem za vlády posledních dvaceti let Thutmose III. a po krátkou dobu i během vlády králova syna a následníka Amenhotepa II. V této době se malby v hrobkách zaměřovaly spíše na posmrtný život, ovšem tyto mnohem více reflektují věci

¹¹⁹ MEYER 2007, 20–1.

¹²⁰ MEYER 2009, 39–41.

¹²¹ KITCHEN 1976, 139.

pozemské. I když je dekorace na mnoha místech značně poškozená, stále tyto malby ukazují vrchol tradičního egyptského malířství.¹²²

Systematické vyklízení a výzkum hrobky započal už koncem 19. stol. Byla vytesána na jižním konci svahu pahorku Šéch Abd el-Kurna (část thébské nekropole). Hrobka má půdorys písmene „T“, jejíž součástí byl také rozsáhlý dvůr. Po vstupu následuje příčná síň a pak dlouhý koridor ležící v ose hrobky, jenž má ostře zvednutý strop a na svém konci dosahuje výšky až 8 m. Zde se pak nachází nika umístěná téměř 6 m nad úrovní podlahy. Nejspíše sloužila pro sochu zesnulého, která se ovšem nedochovala. Interiér hrobky byl tedy zdoben nejrozumnějšími scénami a také texty (modlitby, zaklínadla).

V příčné síni je vyobrazena Rechmireova genealogie, včetně autobiografických textů vztahujících se k jeho charakteru a kariéře. Dále zde najdeme scény, jak Thutmose III. jmenuje Rechmirea do funkce vezíra, Rechmire přijímá tribut cizích zemí či povinnosti a náplň práce vezíra (výběr daní, inspekce dobytka,...).

V podélné chodbě, kapli, ležící v ose hrobky jsou pak scény z pozemské kariéry majitele. Scény se vztahují k osobnímu životu Rechmirea nebo k jeho povolání správce a vezíra týkající se Amonova chrámu v Karnaku.¹²³ Je to právě tato část hrobky, kde se nachází pro nás důležitá scéna výroby cihel. Objevuje se na východní polovině jižní zdi, tedy po levici od vstupu. Právě části dominuje velká stojící postava Rechmirea, jenž dohlíží na práci konanou egyptskými, núbijskými a syrskými sluhy a otroky, kteří jsou vyobrazení ve čtyřech registrech před Rechmirem.¹²⁴ Kromě produkce cihel, je zde dále zpodobněna výroba alabastrových váz, šperků, kožených sandálů, provazů, kovových nádob, vztyčování staveb a soch, transport kamenných bloků. Výroba cihel se nachází ve spodní části zdi a je podána s jedinečnou živostí a zručnou kompozicí.¹²⁵ Zachyceny jsou jednotlivé fáze produkce, které se shodují s moderními metodami a postupem při výrobě cihel, tedy tak, jak bylo popsáno výše v této kapitole.¹²⁶

¹²² DAVIES 1935, 5–6.

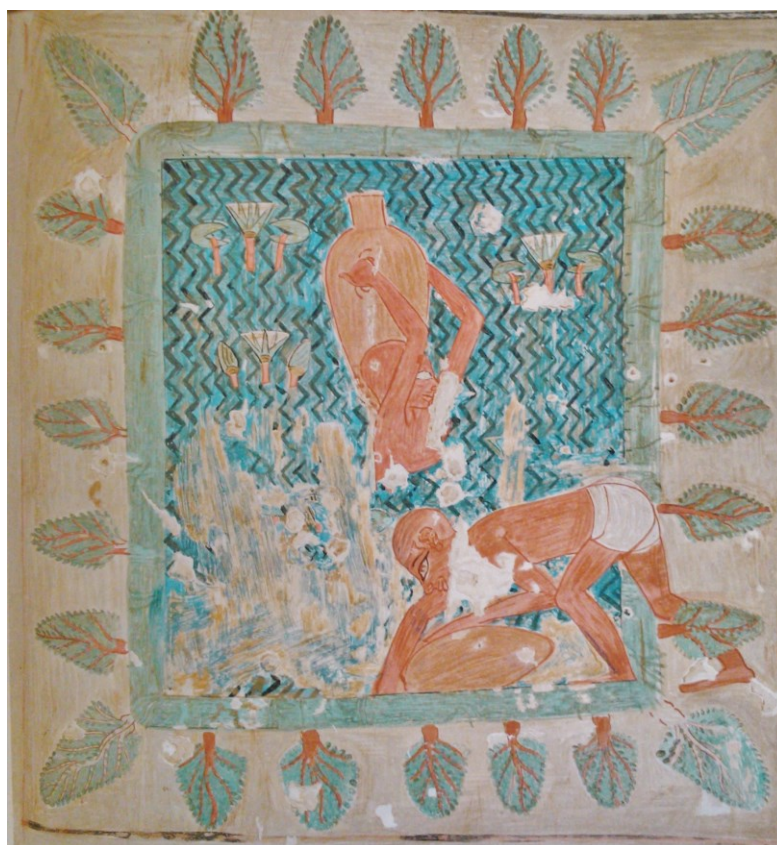
¹²³ DAVIES 1943, 3–43.

¹²⁴ EMERY 2011, 5.

¹²⁵ DAVIES 1943, 49–54.

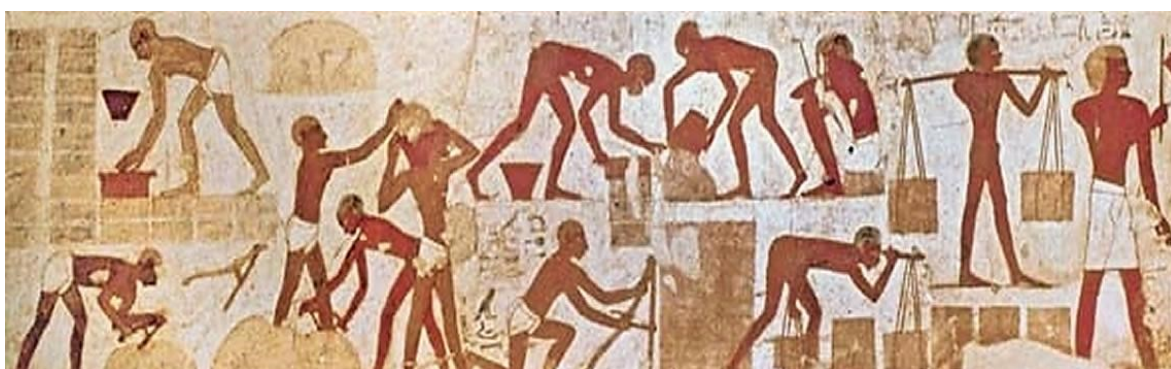
¹²⁶ EMERY 2011, 5.

Rybník, ze kterého byla čerpána voda, nemá podobu pouhé vodní díry. Umělec se naopak snažil zachytit ideální rybník s modrým povrchem, tmavými vlnkami a ozdobený lotusem. Jeho svažující se břehy se potom zelenají stébly trávy a po okrajích se tyčí stromy. U něj jsou dva muži rudé barvy kůže. Jeden se shýbá u břehu, aby nabral vodu, druhý se přímo brouzdá rybníkem s nádobou na rameni a dodává tak celému výjevu větší realističnost a hloubku (Obr. 6).

Obr. 6 Rybník a nabírání vody na přípravu směsi pro výrobu cihel. Rechmireova hrobka, jižní stěna.

Vedle vpravo pak scéna pokračuje skládáním cihel do řad (Obr. 7). Poblíž jsou hromady zeminy, kterou dělníci smíchávají s vodou svými motykami. Další tuto směs přenášejí v koších na místo, kde se cihly vytvářely pomocí forem. Za povšimnutí stojí jejich ruce a nohy, které jsou viditelně ušpiněné od bláta.¹²⁷ Tito muži nás dále ještě zarazí svou fyziognomií a zabarvením pleti, což je objasněno krátkou textovou vsuvkou: „*Zajatci, které Jeho Veličenstvo přivedlo pro stavební projekty (Amonova) chrámu.*“ Soudí se tedy, že se jedná o válečné zajatce. Syřané mají světlou kůži a modré či červeno-hnědé oči. Dle jejich bílých vlasů může jít pravděpodobně o starší muže, možná ale jejich vlasy měly být světlé a nyní jsou vybledlé. S tmavší kůží jsou potom Núbijci, jejichž vlasy jsou zabarvené do červena nebo do modra, a bederní pokrývku mají z kůže. Zbývající jsou snad Egypťané. Úkol těchto mužů je opět popsán jako: „*Dělání cihel na stavbu nových dílen (Amona) v Karnaku.*“¹²⁸ Poté následuje místo, kde muži vytvářejí cihly ve standartních formách, pod nimi jeden odměřuje hromadu cihel svou motykou. Ostatní pak odnášejí náklad hotových vysušených cihel na místo stavby, která je ukázána pouze svažující se konstrukční rampou.¹²⁹ Nad ní je vyrytý delší nápis: „*Přines bloky; hlínu a přines velké množství rohoží; stav jako muž obratný prstem a ostrážitý ve svých úkolech. Nechť jsou dozorcí muži ráznosti, kteří poslouchají rady tohoto velmože, který má zkušenosti v (oblasti řízení) pracujících skupin a který může stanovit postup vrchním dozorcům a který poskytuje jeho... pro nás jídlo a pití, všechno z toho je dobré. On je náš velitel, inspirovaný přáním, že král udrží [na věky] a že on, Král Horního a Dolního Egypta, Mencheperre, postaví svatyni (bohům), aby mu dali za to miliony let.*“¹³⁰ Kromě dělníků si můžeme všimnout

Obr. 7 Rovnání cihel do řady, míchání vody a hlíny, tvarování cihel pomocí forem, odnášení hotových cihel ke stavbě. Rechmireova hrobka, jižní stěna.

¹²⁷ DAVIES 1943, 54–5.

¹²⁸ KEMP 2006, 30.

¹²⁹ KITCHEN 1976, 140.

¹³⁰ DAVIES 1943, 55.

i dvou dozorců.¹³¹ Oba dva jsou vybaveni úzkou holí. Jeden sedí na cihle a hlídá výrobu cihel, druhý zase dohlíží na konstrukci stavby.¹³²

Co tedy na této scéně často přitahuje pozornost v rámci problematiky Exodu? Je to především přítomnost cizinců z Levanty, jakými byli i Izraelci.¹³³ Scéna výroby cihel z Rechmireovy hrobky dokazuje souvislost s Exodem tím, že váleční zajatci na počátku 18. dynastie byli zcela běžně zaměstnáváni ve výrobě cihel a to i ve spojení se státními stavebními projekty. V neposlední řadě pak také eviduje dozor egyptských dohlížitelů, kteří jsou ukázáni s holí v ruce kontrolující práci dělníků.¹³⁴

4.2 PÍSEMNÉ PRAMENY

Stejně, jako máme vizuální zpodobnění výroby cihel, tak máme také mnoho textové reference na produkci cihel ve faraonském Egyptě. Ty nám poskytnou náhled na toto řemeslo spíše z administrativního hlediska. Zároveň také některé z nich značně připomenou fráze z biblického příběhu.

4.2.1 Papyry z Neferirkareova pohřebního komplexu v Abúsíru

Nejranější textové zmínky o cihlách pochází z doby Staré říše. Jedná se o záznamy z pyramidového chrámu krále Neferirkarea v Abúsíru.¹³⁵ Vedle informací o denních a měsíčních povinnostech kněží a chrámových záležitostech, soupisu chrámového vybavení, příprav na svátky atd. obsahují tyto papyry i záznam o cihlách doručených do skladů. Množství cihel následují jména úředníků různého povolání, kteří snad mohli být odpovědní za dodávky určitého počtu cihel pro chrám.

¹³¹ Nápis doprovázející scény jasně demonstrují, že byl pochopitelně vyžadován určitý stupeň organizace, a to ne jen pro dělníky, ale i pro dohlázele nižších hodnot.

¹³² Na základě této scény se též navrhuje, že výroba nepálených cihel pro velké státní projekty, jako byl např. Karnak, byla prováděna poblíž místa výstavby, aby se tak logicky ušetřila práce, resp. transport cihel z oblasti produkce na místo výstavby. Také je možné, že chrám samotný měl poblíž přímo specializovaný prostor určený pro výrobu cihel, které byly následně užity pro stavby v jeho okolí (EMERY 2011, 5).

¹³³ KITCHEN 1976, 140.

¹³⁴ Tito zadavatelé prací, tedy dozorcí, měli za úkol zefektivnit práci. Zprávy právě o nich nemáme jen z egyptských zdrojů, nýbrž zmíněni jsou i ve Starém zákoně, kde se přímo nazývají jako „poháněči lidu“. Srov. Ex 3:7; 5:6, 10, 13–15 (HOFFMEIER 1997, 114).

¹³⁵ POSENER-KRIÉGER – DE CENIVAL 1968, Pl. 62–3.

4.2.2 Papyrus Reisner

Ze Střední říše, rané 12. dynastie, je klíčová série papyrů Reisner.¹³⁶ Nalezeny byly v Horním Egyptě v oblasti měst Abydos a Thinis. Hlavním tématem je organizace práce na stavebních projektech. Záznamy mimo jiné obsahují výpočty platů i výrobu a používání cihel (pReisner I, sekce K¹³⁷, pReisner III, sekce C¹³⁸). Ilustrován je zde spíše nižší segment administrativy, resp. úředníci či dohlážitelé, kteří měli na starosti stavební projekty a kontrolovali skupiny dělníků. Také si můžeme povšimnout velice detailních výpočtů splatných normohodin. I ve Starém zákoně je zmínka, že byl kladen velký důraz na plnění požadovaného množství cihel, ať už s nebo bez dodávek slámy (Ex 5:11–19).

Z pozdní 12. dynastie máme ještě administrativní papyry z Kahúnu, kde je mimo jiné uvedena velikost cihel použitých na pyramidy v Láhúnu, Hawáře a Dahšúru.¹³⁹

4.2.3 Papyrus Anastasi

Pro nás jsou však mnohem zajímavější písemné zdroje z doby Nové říše, která s Exodem více souvisí. Reference na výrobu cihel se nám zachovaly na papyrech Anastasi z Memfídy z období ramessovských panovníků.

Papyrus Anastasi I¹⁴⁰ pochází z doby vlády Ramesse II. Obsahuje matematický problém vypočítání počtu cihel potřebných na rampu dlouhou 730 loktů, širokou 55 loktů a skládající se ze 120 přihrádek vyplněných rákosem a trámy.

O něco pozdější je pak papyrus Anastasi III¹⁴¹ z období panování Merenptaha. Opakovaně naráží na stavební práce. Zmíněni jsou zde muži, kteří vyrábějí cihly ve své pracovní době a přinášejí je na práci v domě. Zajímavý je pak odkaz na to, že muži dělají svou kvótu cihel každý den, což je fráze podobná oněm z Bible (srov. Ex 5:8, 13–14, 18–19).

V papyru Anastasi IV¹⁴², z doby Sethiho II., se objevuje úředník, který si stěžuje svým nadřízeným, že je nevybavený a že žádní muži nedělají cihly ani nenosí slámu. Opět scénář připomínající ten v Exodu (srov. Ex 5:15–19).¹⁴³

¹³⁶ SIMPSON 1963, 1969, 1986.

¹³⁷ SIMPSON 1963, 61–85.

¹³⁸ SIMPSON 1969, 19–20.

¹³⁹ SIMPSON 1960, 106.

¹⁴⁰ Papyrus Anastasi I, 14:2–3; GARDINER 1911, 16–7.

¹⁴¹ Papyrus Anastasi III, 1:7–9, 3:1–3; GARDINER 1937, 21–3; CAMINOS 1954, 72–3, 80.

¹⁴² Papyrus Anastasi IV, 12:3–13:1; GARDINER 1937, 48; CAMINOS 1954, 187–95.

4.2.4 Louvre Leather Roll

Ohledně textových záznamů týkajících se cihel nám mnoho odhaluje kožený svitek, tzv. Louvre Leather Roll¹⁴⁴, dokument datovaný do pátého roku vlády Ramesse II. Byl také užívaný jako jakýsi „mazatelny poznámkový blok“. Nicméně je zde uvedeno jméno, cílená produkce cihel a číslo aktuálních dodávek. Např. „*Yupa, syn Urhiya, (cíl/norma) 2000 cihel: 600 dorazilo, 410 dorazilo, 560 dorazilo, celkem 1630, deficit 370.*“ My víme, že výroba cihel byla prováděna skupinami mužů pracujících pro nižší úředníky, jakými byl právě zmíněný Yupa. Yupa tedy nebyl dělník, ale úředník starající se o produkci cihel. Poskytuje nám tak informace z hlediska stupňů autority, kdy bylo ustanoveno čtyřicet mužů, kteří měli na starosti skupiny dělníků (viz Yupa). Právě tyto dohlížitelé jsou dávání do souvislosti se zadavateli úloh zmíněných v páté kapitole Exodu. Další asociace s Exodem se pak nabízí ve spojení se svátky či volnými dny, kdy nebyly dodávány žádné cihly, jak uvádí tento dokument. Tyto dny můžou reflektovat buď odpočinkové dny, nebo příležitosti veřejných svátků. Také Mojžíš požadoval volný čas, aby Izraelci mohli oslavovat svého Boha (Ex 5:1), kterého faraon neznal a z toho důvodu se mu to nezamlouvalo. Navíc s povolením dalších svátků a volných dnů musel být faraon velmi obezřetný, protože jak je doloženo z Dér el-Medíny, bylo mnoho dní, kdy dělníci nepracovali a šli obětovat svému bohu.

4.2.5 Ostraka z Dér el-Medíny

Z dělnické vesnice Dér el-Medíny pochází také dvě ostraka ze 13. stol. př. Kr.¹⁴⁵ Nicméně jsou velmi fragmentární, že jediné pro nás klíčové jsou zmínky cihel, případně jejich počet.¹⁴⁶ Mimo to jsou uvedeny i platby o svátečních dnech (Obr. 8).¹⁴⁷

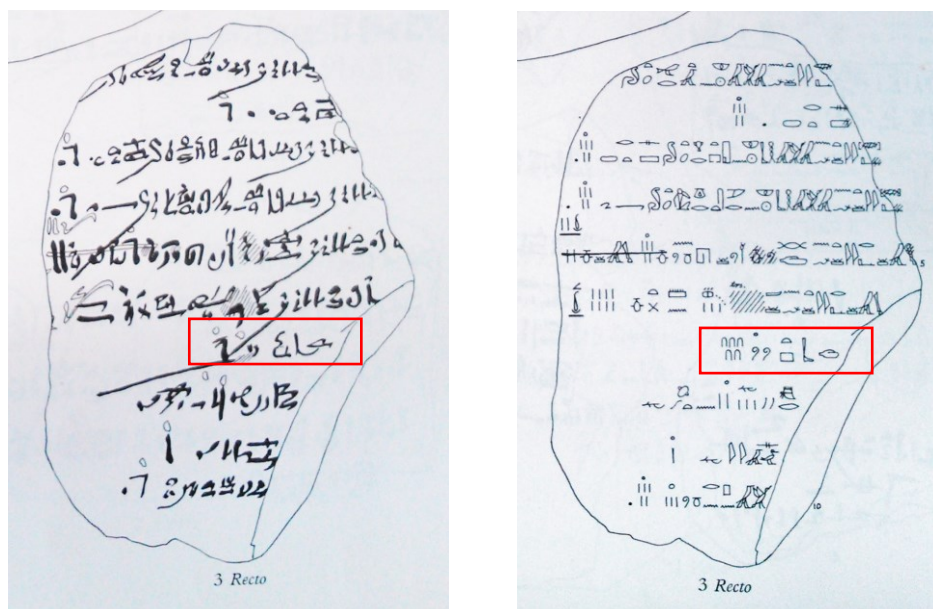
¹⁴³ HOFFMEIER 1997, 115.

¹⁴⁴ VIREY 1893, 481–510, Pl. I–V.

¹⁴⁵ ČERNÝ – GARDINER 1957, 18, Pl. LXIII–LXIII A.

¹⁴⁶ KITCHEN 1976, 137–46.

¹⁴⁷ KITCHEN 2003, 120–1.

Obr. 8 Vápencové Ostrakon Liverpool 13625 (recto), snad z doby vlády Merenptaha. Na sedmém řádku vidíme slovo „cihly“ a vedle jejich počet „250“.

Podle studií K. Kitchena jsou písemné prameny jako papyrus Anastasi, materiály z Dér el-Medíny či Louvre Leather Roll datovány do ramessovského období a potvrzují tak scénář z Exodu: administrativní struktura¹⁴⁸, přiděl někdy nedosažitelných kvót, problém výroby cihel bez slámy a otázka týkající se povolení volného času na uctění božstva.¹⁴⁹

¹⁴⁸ Jak Bible, tak i tyto prameny ukazují, že v Egyptě ohledně výroby cihel platil jakýsi dvoustupňový administrativní systém. Obecný dohled připadal faraonovým zadavatelům prací, kteří vybrali několik mužů z řad Izraelců. Ti byli pak přímo odpovědní výše nadřazeným královským dozorcům za plnění denních kvót cihel vyrobených skupinou dělníků, na kterou dohlíželi. Z citátu z Ex 5:14 vyplývá, že za nesplnění povinností mohli být tito i potrestáni (KITCHEN 1976, 144).

¹⁴⁹ HOFFMEIER 1997, 115.

5 POLNÍ PRÁCE

Vedle výroby cihel byli Hebrejci dále nuceni k nejrůznějším pracím na poli.¹⁵⁰

Ztrpčovali jim život tvrdou otročinou při výrobě cihel a všelijakou prací na poli.
(Ex 1:14)

Na rozdíl od výroby cihel, tento druhý typ lopoty, kterou Egyptané uvalili na Izraelce, není v Exodu nijak dále specifikovaný. Práce na poli jsou v tomto biblickém vyprávění zmíněny jen jednou, a jaké další strasti je při této otročině doprovázely, se nedozvídáme. U cihel, jak jsme mohli vidět v předešlé kapitole, Bible líčí problémy s kvótami nebo dodávkami slámy. Tyto aspekty bylo pak možné dávat do souvislostí s egyptskými texty a najít v nich některé podobnosti. V případě zemědělských prací jsme tedy odkázáni de facto pouze na egyptské prameny, abychom si tuto realii a lopotu Izraelců byli schopni více přiblížit a lépe si tak představit pozadí starozákonního příběhu a jeho odraz ve starém Egyptě.

Ze starověkého Egypta máme o zemědělství k dispozici opravdu četné zdroje a to jak těch písemných, tak i ikonografických. Stejně jako u výroby cihel si i v této kapitole rozebereme prameny ohledně zemědělství, které nám tak svým obsahem popíší a sdělí nejen další ze staroegyptských realii, ale především náplň každodenního života zotročeného izraelského národa a konec konců i samotných Egyptanů.

Naštěstí naše znalosti o staroegyptském zemědělství se mohou opírat o evidenci reprezentovanou archeologickým záznamem doplněným o písemné prameny starých Egyptanů či komentářů řeckých historiků (např. Hérodotos, *Hist. II*, 14). Všechny poznatky potom lze vizuálně rekonstruovat ze staroegyptského umění. Scény každodenního zemědělského života byly totiž velmi oblíbeným tématem výzdoby hrobek vysokých hodnostářů.¹⁵¹

Zemědělství ve starověkém Egyptě představovalo základ celé kultury.¹⁵² Bylo jádrem egyptského hospodářství a tím i prosperity státu po celou jeho historii.¹⁵³ Rozvoj

¹⁵⁰ HOFFMEIER 1997, 115.

¹⁵¹ JANICK 2002, 23.

¹⁵² ERMAN 1885, 566.

¹⁵³ CAMINOS 1997, 1.

zemědělství podstatně změnil charakter Egypta, jeho krajinu i národ. Ovšem jak a kdy přesně došlo ke vzniku a rozšíření zemědělství v této zemi, nebylo prozatím zcela jednoznačně vysvětleno. Nejranější nesporný důkaz o zemědělském způsobu života v Egyptě pochází z Fajjúmu a Merimdy.¹⁵⁴ Právě ve Fajjúmu byly nalezeny nejstarší pozůstatky sýpek z doby neolitu. Tyto sýpky měly podobu zásobních jam uskladňujících obilí. Je tedy zřejmé, že již v oné době byla obdělávána půda v oblasti Nilu.¹⁵⁵ Se zemědělstvím dokonce bývá spojován i samotný vznik egyptského státu.¹⁵⁶

V jakékoli zemi je zemědělství ovlivněno především klimatickými podmínkami a také vlhkostí a úrodností půdy. Egypt za své blaho a zemědělskou hojnost vděčil Nilu, jehož každoroční záplavy přinášely do země jak vodu, tak úrodné náplavy černého bahna.¹⁵⁷ Záplavy byly vždy nejdůležitější událostí v celé zemi, jelikož Egypt není příliš bohatý na dešťové srážky.¹⁵⁸ Příčinou nilských záplav jsou prudké letní monzunové deště na etiopské náhorní plošině, kde pramení Modrý Nil a Atbara.¹⁵⁹ Deště tak naplní a zvýší hladinu těchto dvou řek. Počátkem června pak voda začíná stoupat u prvního kataraktu a od té doby záplava rychle a stále narůstá až do konce září. Tři až čtyři týdny poté je hladina Nilu poměrně stálá a jakmile dosáhne maximální výšky (počátkem listopadu) začíná zvolna klesat. Množství a rychlost záplavy tedy závisí na charakteru sezónních dešťových srážek na území moderní Etiopie.¹⁶⁰ Tento každoroční přírodní fenomén mohl být pro Egypt přínosný, ale zároveň mít i negativní dopad. Velkou roli hrála výška nilských záplav, proto se také pravidelně měřily pomocí nilometrů, dlouhých schodišť vedoucích pod hladinu řeky opatřených stupnicí, která umožňovala odečítat výšku říční hladiny a odhadnout tak výnosy a celkovou úrodu.¹⁶¹ Výška povodní ve starověku kolísala. Pokud přišla nízká záplava, voda se nerozšířila na všechna pole a sklizeň byla malá. Vysoká záplava pak měla za následek opoždění pěstování. Voda se na polích držela příliš

¹⁵⁴ WILKINSON 2007, 131.

¹⁵⁵ WILLEKE – CAPPERS 2005, 12.

¹⁵⁶ ALLEN 1997, 135.

¹⁵⁷ ROLFE 1917, 157–8.

¹⁵⁸ Minimální roční srážky potřebné k produkci obilovin jsou okolo 200 mm. Egypt má v průměru jen 10 mm za rok, přičemž z toho většina srážek spadne u středomořského pobřeží a i přesto dosahují méně než 200 mm. V údolí Nilu jsou úhrny dešťových srážek zanedbatelné, jen asi okolo 1,4–5,3 mm ročně. Obilná produkce byla tedy zcela závislá na zavlažovacím potenciálu.

¹⁵⁹ NICHOLSON – SHAW 2000, 513–4.

¹⁶⁰ ROLFE 1917, 158–9.

¹⁶¹ Asuánský nilometr uvádí v přepočtu na nadmořskou výšku okolo 93 m jakožto optimální výšku záplavy. Při výšce nad 94 m už docházelo k povodňovým škodám. Naopak byla-li hladina nižší než 91,5 m, bylo možno očekávat hlad (STROUHAL 1989, 114).

dlouho, a tak se zkrátil čas na kultivaci plodin, než přišla další záplava. Navíc také mohla poničit kanály, hráze i vesnice.¹⁶²

Jak kontrolovat a nejlépe využít záplavu, byla jedna z nejdůležitějších otázek, kterou Egypťané museli řešit, a to nejen z hlediska zemědělského, nýbrž i sociálního.¹⁶³ Prostředkem k regulaci přirozeně dostupné vody sloužil zavlažovací systém. Ten se zároveň uplatnil i na zvýšení množství obdělávatelné půdy.¹⁶⁴ K tomu sloužila síť hrází, stavidel a kanálů, které přiváděly vodu do vzdálenějších a výše položených oblastí.¹⁶⁵ Díky tomuto se rozšířila plocha zavodňované půdy. Také přebytek vody mohl být z polí odvodněn zpět do řeky, nebo naopak zadržen a využit k pozdějšímu zavlažování.¹⁶⁶

Jakmile voda opadla, nastal čas intenzivních prací. Kanály, hráze a stavidla byly zanesené bahnem, poničené či zcela zdevastované a bylo třeba je opravit nebo nahradit novými, jelikož se jednalo o klíčové prvky zavlažovacího systému. Navíc tak muselo být učiněno dříve, než půda vyschla. Docházelo také k obnovování hranic polí, aby se předešlo případným sporům o vlastnictví a rovněž kvůli odhadu daní.¹⁶⁷ Pak přišli na řadu polní práce. Začal zemědělský cyklus.¹⁶⁸ Jeho koloběh se odrážel ve staroegyptském roku rozděleném do třech období po čtyřech měsících: *achet* (záplava), *peret* (rozpuk) a *šemu* (sklizeň). V době záplavy (od července do října) voda z Nilu pokryla většinu kultivované půdy a zemědělské práce tak byly pozastaveny. Ve druhé etapě, rozpuku (od listopadu do února), se odehrávaly hlavní polní práce: příprava půdy, pěstování rostlin. Poslední období roku, sklizeň (od března do června), věnovali zemědělci sklizení plodin a jejich uskladnění.¹⁶⁹

Zaměříme se tedy především na různé práce na poli¹⁷⁰, kterým se dle biblického citátu měli Izraelci věnovat. Následně se opět pro názornou ilustraci podíváme na konkrétní ikonografické a písemné zdroje, které po sobě zanechali staří Egypťané.

¹⁶² WILKINSON 2007, 132.

¹⁶³ ROLFE 1917, 159.

¹⁶⁴ WILKINSON 2007, 133.

¹⁶⁵ První věrohodný důkaz o zavlažování reprezentuje Škorpionova palice z doby okolo roku 3200 př. Kr. Na ní je dost možná vyobrazeno kopání kanálů (NICHOLSON – SHAW 2000, 515). První přímá písemná zmínka je tzv. ochranný dekret Pepiho I., kde je poznamenán kanál přivádějící záplavovou vodu k polím pyramidového města Snofrua v Dahšúru. Nicméně staroříšské malby nevyobrazují žádný výjev o budování kanálů či hrází (STROUHAL 1989, 115).

¹⁶⁶ JANICK 2002, 28.

¹⁶⁷ STEAD 1986, 24.

¹⁶⁸ CAMINOS 1997, 6.

¹⁶⁹ SIEBELS 2000, 55.

¹⁷⁰ Na obdělávání půdy si staří Egypťané vystačili s nevelkým množstvím jednoduchých pracovních nástrojů: motyčka, pluh, srp, sekerka, lopatky, vidle, hrábě, síť a koše, pytle, dřevěné nádoby a provazy (STROUHAL 1989, 117–8).

Nejprve bylo potřeba připravit pole pro setbu. To samozřejmě záviselo na typu půdy, zda byla čerstvě zaplavená, ponechána ladem, panenská atd. Podle toho se postup přípravy půdy mohl lišit.¹⁷¹ Někdy bylo nutné nejdříve vyčistit pole od naplaveného dříví či trosek, odstranit plevel, stromy, keře a jiné nežádoucí rostliny, případně nedostatečně vlhkou půdu ještě uměle zavlažit.¹⁷² Nicméně první práci, kterou zemědělec musel vykonat, bylo zorání pole.¹⁷³ K tomu jednoduše postačila buď motyka, nebo pluh. Motyky se také kromě obdělávání polí používaly na kopání kanálů. Jednalo se de facto o univerzální náčiní a nejdůležitější nástroj ve staroegyptském zemědělství. Vedle kypření půdy se využívala na pletí, rozbíjení hrudek a zakrývání zasetých semen. Nejčastěji byly vyrobené ze dřeva a měly jednoduchý vidlicovitý tvar zhruba odpovídající písmenu „A“. Dřevěná čepel byla připevněna k rukojeti, s níž svírala ostrý úhel. Toto spojení bylo ještě zpevněno provazem.¹⁷⁴ Upotřebovala se spíše tam, kde půda byla příliš ztvrdlá a těžká, jelikož pluh by na rozbití hrudek nepostačoval.¹⁷⁵ Právě z motyky se vyvinul pluh.¹⁷⁶ Pluh¹⁷⁷ byl opět dřevěný, jednoduché formy. Skládal se z radlice, dvou rukojetí, resp. klečí tvaru „V“, a oje spojené se jhem připevněným za hlavy zapřažených zvířat. Obvykle pluh táhl pár volů, někdy ale mohl být ovládán manuálně člověkem.¹⁷⁸ Pluh často obsluhovali dva muži: oráč, který pluh řídil za rukojetě, druhý pak vedl a popoháněl dobytek za pomoci hole nebo biče a pokřiků. Jakmile byla půda připravena, následovalo setí.¹⁷⁹

Setba¹⁸⁰ často probíhala zároveň s orbou. Rozséváč chodil před (někdy i vedle nebo za) pluhem či stádem dobytka a rozhazoval semena z koženého vaku zavěšeného kolem ramene či uchopeného v ruce. Za ním potom pluh nebo stádo ovcí, koz, prasat, případně i oslů zašlapávalo semena do země, čímž byla semínka ochráněna před ptáky a jinými škůdci a zároveň se usnadnilo klíčení zasetých rostlin.¹⁸¹ Dobytek lákali na trávu anebo

¹⁷¹ NICHOLSON – Shaw 2000, 515–7.

¹⁷² SIEBELS 2000, 55.

¹⁷³ ERMAN 1885, 569.

¹⁷⁴ NICHOLSON – SHAW 2000, 517.

¹⁷⁵ SIEBELS 2000, 55.

¹⁷⁶ PETRIE 1917, 54.

¹⁷⁷ Za nejstarší doklad pluhu bývá považována hieroglyfická značka z 2. dynastie. Zcela jistě byl užíván už ve Staré říši a po celou historii dynastického Egypta zůstal více méně beze změn (CAMINOS 1997, 6).

¹⁷⁸ WILKINSON 1941, 41–3.

¹⁷⁹ ERMAN 1885, 569–71.

¹⁸⁰ Se zahájením setby byl také spojen rituál, kdy král symbolicky započiná kypření půdy a setbu. Nejstarší evidenci o tomto obřadu je výjev na hlavici žezla krále Štíra ze sklonku Předdynastické doby, který zachycuje krále s motýčkou při kypření zeminy. Jiný muž pak rozsévá z koše semínka. Toto vše zároveň odráželo rituální pohřeb Usira, kde zrno ztělesňovalo Usirovo tělo, které opět vyrazí novými výhonky (STROUHAL 1989, 119–20). Klíčení plodin tedy představovalo vzkříšení Usira (LEIBOVITCH 1953, 73).

¹⁸¹ NICHOLSON – SHAW 2000, 518–9.

hrst obilí, kterou jim přidržovali u tlamy, aby pochodoval v požadovaném směru. Další muž ještě popoháněl stádo bičem.

Práce na polích byla nepřetržitá a to i v době zrání. Některou půdu, zvláště tu ležící dále od Nilu, bylo potřeba dodatečně zavlažovat. K tomu sloužila voda nashromážděná (ať už uměle nebo přirozeně) v nádržích. Tyto rezervoáry byly s poli spojené kanály a tok vody byl regulován hrázemi a stavidly. Takovýto systém vyžadoval stálou pozornost a fyzicky náročnou práci. Zvláště zavlažování výše položených polí muselo být děláno manuálně pomocí vahadla se dvěma dřevěnými či hliněnými nádobami zavěšenými na tyči, kterou si zemědělec položil na ramena. Tento způsob zalévání se praktikoval převážně v době Staré a Střední říše. Až v Nové říši, na sklonku 18. dynastie, došlo k menšímu ulehčení práce, a to díky zavedení *šadúfu*.¹⁸² Na podpěře (postavené většinou ve tvaru kužele ze sušeného bahna) bylo upevněno pohyblivým čepem dlouhé vodorovné vahadlo, resp. dřevěná tyč, na jejímž jednom konci viselo vědro k nabírání vody a na druhém závaží. Pohyb vahadlem umožňoval zvedat vodu bez velké námahy do výšky 1–2 m a vylít ji do strouhy na kraji pole, kterou pak stékala k zavlažovaným místům. Další pokrok v zavlažovacím systému znamenal *tanbúr*, neboli Archimédův šroub a *sákije*, přístroj fungující na principu žentouru.¹⁸³ Dále ve fázi před sklizní mohly být uřezávány či vytrhávány ještě nedozrálé rostliny (např. obilí), které pak sloužily jako krmivo pro dobytek. Kromě toho pole musela být chráněna před škůdci, především ptáky, hmyzem i dobytkem, aby nespásal úrodu. Jestli také staří Egypťané pleli, je otázkou. Žádný umělecký záznam neukazuje tuto činnost, ovšem z archeobotanického materiálu existuje mnoho pozůstatků plevelů (někdy i více než samotných plodin). Zřejmě některé druhy plevelů přinášely i užitek, jako např. zdroj krmiva pro dobytek, otop, v léčitelství, při výrobě barviv atd. Pokud opravdu Egypťané ve starověku pleli, zřejmě jen minimálně.¹⁸⁴ Ještě než nastaly žně, přišli na pole daňoví odhadci, aby spočítali výnos pěstovaných plodin a stanovili tak množství, které půjde na daň.¹⁸⁵

¹⁸² CAMINOS 1997, 7–9.

¹⁸³ STROUHAL 1989, 120–22.

¹⁸⁴ NICHOLSON – SHAW 2000, 519–20.

¹⁸⁵ STEAD 1986, 27.

Co se týče plodin, které Egypťané ve starověku pěstovali, jednoznačně vedla pšenice a ječmen.¹⁸⁶ Obilí představovalo základní složku stravy a zároveň zdroj příjmu pro majitele půd a stát. Později byl Egypt natolik bohatý na obilí, že byl považován za „obilnici“ Říma.¹⁸⁷ Pro jejich pěstování poskytuje Egypt velmi příhodné prostředí.¹⁸⁸ Po obilí byl druhou nejvýznamnější kultivovanou plodinou len.¹⁸⁹ Lněná semínka sloužila na výrobu oleje, přípravu pokrmů, v léčitelství a vlákna stonku na produkci látky i provazů či rybářských sítí.¹⁹⁰ Vedle toho se samozřejmě pěstovaly různé druhy ovoce a zeleniny. Běžné byly hlavně luštěniny (čočka, cizrna, různé druhy fazolí), jelikož se jednalo o důležitý a široce dostupný zdroj bílkovin. Dále potom listová zelenina a okopaniny (česnek, cibule, ředkev). Mezi ovocem dominovaly datle, fíky a vinná réva.¹⁹¹ Pro zelinářskou a ovocnářskou produkci sloužily zahrady, jelikož ovoce i zelenina vyžadují více vody než obilí či luštěniny.¹⁹²

Když rostliny na polích dozrály, nastaly žně¹⁹³. Pro zemědělce šlo jednoznačně o nejrušnější a nejpracovitější období z celého roku.¹⁹⁴ Tuto aktivitu lze velmi podrobně rekonstruovat, protože byla velmi oblíbeným tématem v egyptském malířství.¹⁹⁵ Sklizeň obvykle probíhala od počátku února do konce května, nicméně vše záleží na mnoha faktorech, jako je typ půdy, dostupnost vody, doba setí, druh plodiny, metoda sklizení, ...¹⁹⁶ Na žních se podílely všechny dostupné pracovní síly: muži, ženy, děti, od Nové říše také otroci či provinilci proti královským dekretům a někdy i vojenské jednotky.¹⁹⁷ První sklizenou plodinou v sezóně byl len. Rostlina se neužávala, nýbrž tahala ze země, aby se zachovala plná délka vlákna. Pro získání nejlepšího a nejjemnějšího vlákna se vytrhával len ještě kvetoucí, zelený. Zralý len zase sloužil na výrobu lanová,

¹⁸⁶ Jednalo se především o pšenici jednozrnku a dvouzrnku. U ječmene se pěstovalo několik druhů, převažoval hlavně šestiřádkový (STROUHAL 1989, 118). Zajímavé také je, že patrně zpočátku ječmen byl dominantní plodinou, ovšem během Nové říše nastal zlom a začala převažovat pšenice dvouzrnka. Patrně je to především v archeobotanickém materiálu. Další změna v pěstování obilí přišla v řecko-římské době, kdy se objevují zcela nové druhy pšenice společně ještě s dalšími plodinami (CAPPERS 2012).

¹⁸⁷ DARBY – GHALIOUNGUI – GRIVETTI 1977, 465.

¹⁸⁸ WILKINSON 2007, 135.

¹⁸⁹ CAMINOS 1997, 11.

¹⁹⁰ WICKER 1997, 95–113.

¹⁹¹ JANICK 2002, 25.

¹⁹² STROUHAL 1989, 127.

¹⁹³ K zajištění bohaté sklizně byla oslavována bohyně úrody a žní Renenutet. Jí byly na polích vztyčovány oltáře a stély, kam se této kobří bohyni přinášely obětiny (SIEBELS 2000, 57).

¹⁹⁴ CAMINOS 1997, 10.

¹⁹⁵ JANICK 2002, 29.

¹⁹⁶ NICHOLSON – SHAW 2000, 520.

¹⁹⁷ STROUHAL 1989, 123.

rohoží a hrubšího plátna.¹⁹⁸ Poté, co byl len vytahán ze země, se svázal do snopů a ponechal na okraji pole, kde čekal na další zpracování. Dále bylo třeba sklidit ty nejdůležitější plodiny: ječmen a pšenici. Obilí se na rozdíl od lnu uřezávalo pomocí krátkých zahnutých srpů.¹⁹⁹ Ženci postupovali plynule v řadě a rytmus jejich práce usměrňoval rytmus pracovních písní (jak dokládají mnohé nápisy a malby v hrobkách). Žnec jednou rukou uchopil hrst stébel s klasy a nad úrovní svých kolen je odřízl. Odřezané hrsti odhazoval na stranu, kde je potom sesbírali další dělníci a vázali je do snopů. Těmi se naplnily koše nebo sítě a pomocí oslů se dopravily na mlat, kde dobytek svými kopyty vymlátil z klasů zrní. Rozdupané klasy kromě zrní obsahovaly plevy, slámu a další nečistoty. Tak přišlo na řadu čištění, které dělaly i ženy. Dřevěnými lopatkami vyhazovaly rozdrčené klasy do vzduchu. Vítr tak odnášel lehčí plevy a slámu a těžší zrní padalo na zem. Čištění se též provádělo za pomoci ručních sít. Nakonec se množství sklizeného zrní zaznamenalo, naplnilo do pytlů a přepravilo do sýpek. Pochopitelně se sklízely i další plodiny. Například víno, které bylo typickou součástí zahrad a sadů, se sklízelo ručně, otrháváním, bez užití jakýchkoliv nástrojů (ostatně jako mnoho jiných druhů ovoce a zeleniny). Když skončila doba žní, ještě se mohla vypěstovat druhá úroda, než přišly nové záplavy. To platilo hlavně pro zeleninu, především luštěniny.

Výnosy zemědělců ovšem nepatřily samotným rolníkům, neboť ti museli většinu odevzdat státu.²⁰⁰ Veškerá půda v Egyptě byla totiž výhradním majetkem krále, chrámů a velmožů, kterým král půdu daroval.²⁰¹ Obecně se rozlišují dvě kategorie vlastnictví půdy: institucionální a soukromé, kdy majitel mohl obdělávat a sklízet dle vlastního uvážení a odvádět přitom daně.²⁰² V dostupnosti půdy a její kultivaci hrálo velkou roli dědictví, dále prodej, pronájem, darování anebo odměna za prokázané služby. Na přerozdělování obdělávatelné půdy dohlížel stát, především pak vezír.²⁰³ Drobným rolníkům či

¹⁹⁸ WICKER 1997, 103–5.

¹⁹⁹ SIEBELS 2000, 59.

²⁰⁰ Dle písemných zdrojů šla asi 1/10 celkového výnosu na daň. Dalších 10 % pak bylo odloženo stranou na setbu pro další sezónu (SIEBELS 2000, 58).

²⁰¹ STROUHAL 1989, 123–6.

²⁰² ANTOINE 2015, 104.

²⁰³ Hlavním zdrojem pozemků pro soukromé majitele byla královská půda faraona nazývaná *khato*, která byla často pod správou nějaké instituce. Z té byla přidělována půda jak soukromým držitelům, tak institucím (MORENO GARCÍA 2013, 756).

držitelům²⁰⁴ přiděloval pozemky prostřednictvím chrámů a světských institucí.²⁰⁵ Pro rolníka bylo obvyklé vlastnit půdu více méně o velikosti 3–10 *arur* (cca 0,8–2,7 ha).²⁰⁶ Půdu mohl obdělávat přímo její majitel. Běžnější praxí však bylo pronajímat a nechávat ji opracovávat smluvenými pracovníky či nádeníky.²⁰⁷ Ve starověkém Egyptě se půda klasifikovala nejčastěji dle fiskálního či právního statutu, ekologického typu nebo topografie. Rozlišovala se např. pole vysoko (*qAj(t)*) a nízko položená (*Xrw*), půdy spojené s pěstováním vinné révy (*baH*), nebo tzv. „nové“ (*nxb*), „vyčerpané“ (*Tnj*), „ostrovní“ (*mAj*) (snad níže situované pozemky vynořující se z opadávající záplavy) a další.²⁰⁸ Zcela oddělené od polí byly sady, vinice a zahrady.²⁰⁹

Většinu egyptské populace tvořili právě lidé věnující se polním pracím, tedy rolníci nacházející se na nižším stupni společnosti. O jejich životě a každodenních aktivitách čerpáme především z epigrafické dokumentace, literárních i neliterárních děl a archeologických nálezů. Přestože všechny dostupné zdroje jsou velmi nerovnoměrně rozptýlené v čase i místě, je možné zrekonstruovat relativně souvislý obraz různých aspektů života zemědělců. Po celý svůj život byli nevyhnutelně připoutáni k půdě, na které se lopotili (ať už byl jejím majitelem kdokoli, na způsob práce či životní styl rolníků to nemělo výraznější dopad). Je jasné, že práce na polích byla skutečně velmi těžká a náročná, a navíc žili v područí svých pánů a jejich dozorců, kteří často měli tendenci zacházet se svými podřízenými až tyranizujícím způsobem. Přes nízké mzdy byli povinni platit daně v těžce vydělaném obilí, takže mnohdy nebyli ani schopni splnit své daňové závazky, za což byli trestáni bičováním či bitím. Další přítěží v životě zemědělců byly nucené práce (*corvée*).²¹⁰ Kdykoliv mohli být povoláni na budování veřejných staveb, zavodňovacích kanálů, udržování cest, práce v lomech i do armády.²¹¹ Na práci na polích

²⁰⁴ Mezi majitele půdy patřila nejčastěji kněžská a vojenská povolání, také řemeslníci, písaři, někdy i pastýři. Lze se setkat i se ženami jakožto drobnými držitelkami půdy. Ve všech případech šlo převážně o „virtuální“ vlastníky pozemků. Manuální práci na polích zastávali zemědělci k tomu určení (KATARY 1989, 15 – 6). Od Nové říše na výpomoc na poli byli nabíráni i otroci (STROUHAL 1989, 126).

²⁰⁵ KATARY 2000, 194–5.

²⁰⁶ EYRE 1995, 184.

²⁰⁷ WILKINSON 2007, 134.

²⁰⁸ EYRE 1994, 68 – 77.

²⁰⁹ Zahrady byly často terasovité, obklopené cihlovou zdí. Jejich součástí byla též umělá jezera, kiosky a sochy. Kromě ovoce a zeleniny se v nich pochopitelně pěstovaly i okrasné květiny a stromy (JANICK 2002, 36). Mimo toho zahrady měly i estetický a náboženský význam. Byly součástí nejen chrámů a paláců ale také domů prostých vesničanů (STROUHAL 1989, 127–9). Vinice se podobala spíše zahradám a ovocným sadům než zemědělským polím. Evidentně byly též obklopené zdmi (NICHOLSON – SHAW 2000, 583).

²¹⁰ Jediní rolníci osvobození od tohoto systému nucených neplacených prací byli ti, kteří byli ve službách určitých chrámů.

²¹¹ Neexistuje žádná evidence, že by mezi nucené práce patřila i práce na poli (BOWMAN – ROGAN 2001, 52).

dohlížel správce či vlastník pozemku, který nad dělníky měl autoritu a pravomoc je potrestat za přestupky.²¹² Daňové požadavky, tvrdá každodenní práce na poli, mizerné mzdy, nucené práce a hrubí páni a dozorcí měli za následek to, že rolníci pak dokonce zanechávali svých zemědělských prací a utíkali.²¹³

Pro vykreslení prací na poli a života prostých rolníků máme k dispozici opravdu četné množství pramenů. Na prvním místě jsou to malby a reliéfy nacházené v kaplích soukromých hrobek, literární a administrativní texty a v neposlední řadě též archeologické nálezy, kam spadá dochované zemědělské náčiní a archeobotanické pozůstatky.²¹⁴ Nyní se stejně jako v předešlé kapitole podíváme na určité obrazové a písemné zdroje, které nám opět mohou poskytnout živější představu o lototě Izraelců na egyptských polích.

5.1 IKONOGRAFICKÉ PRAMENY

Zemědělské činnosti byly velmi oblíbeným a pravidelně zařazovaným motivem do výzdobného programu hrobek. Obvykle se soudí, že šlo o součást komplexního systému víry či náboženského přesvědčení, které by přispívalo k očekávání posmrtného života zesnulého majitele hrobky. Motiv pěstování a produkce jídla měl tak zaručit zemřelému neustálé poskytování jídla i na onom světě.²¹⁵ Musí být tedy interpretovány v rámci uměleckých a náboženských konvencí, které většinou sledovaly,²¹⁶ a ne být brány za zcela reálné odrazy skutečnosti.²¹⁷ Na rozdíl od výroby cihel, která je známá jen z Rechmireovy hrobky, rozličných zemědělských scén máme opravdu ohromné množství a to již od Staré říše a dál. Staroříšské hrobky s polními pracemi najdeme především v okolí Memfidy, kdežto hrobky Střední a Nové říše pak hlavně v oblasti Théb. Ze Střední říše navíc pochází i další zdroje, dřevěné modely.²¹⁸ Pro oba druhy pramenů platí, že ač jsou velmi dobrým a živým obrazem zemědělských reálií, jsou také ve značně idealizované podobě a určitém

²¹² WILKINSON 1941, 35.

²¹³ CAMINOS 1997, 1–22.

²¹⁴ NICHOLSON – SHAW 2000, 506–10.

²¹⁵ SIEBELS 2000, 55.

²¹⁶ ANTOINE 2015, 104.

²¹⁷ MERZEBAN 2007, 225.

²¹⁸ Na rozdíl od maleb a reliéfů zobrazující detailně každý aspekt pěstování plodin, dřevěných modelů příliš velké množství není. Opět, jako u těch reprezentující výrobu cihel, pochází většina z oblasti středního Egypta, od Asjútu po Bení Hasan. I přes omezený počet mezi nimi najdeme takové, které zpodobňují přípravu půdy pro setbu, orání pluhem, okopávání motykou anebo setí. Obecně práce přímo na poli, resp. kultivace, se v repertoáru modelů moc často neobjevuje a u řady z těch, co máme k dispozici, není známá provenience ani přesná datace (TOOLEY 1995, 48).

standardizovaném schématu.²¹⁹ Vzhledem k takové široké škále pramenů, není možné zahrnout do této práce všechny. Proto se budeme soustředit jen na ty z Nové říše, které jsou svým časovým zařazením Exodu nejbližší a poskytují tak nejautentičtější představu o Izraelcích pracujících na polích v egyptském područí.

Novoříšských hrobek obsahující zemědělské scény je celá řada. Mezi ty významné patří hrobka Paheriho, Meneniho, Nachta či Sennedžema. Existují ale i další.²²⁰

5.1.1 Paheriho hrobka

Pro příkladnou ilustraci pracovního života na poli, nám poslouží hrobka (EK 3)²²¹ významného úředníka, nomarchy třetího hornoegyptského nomu, Paheriho, situovaná v el-Kábu, datovaná do období vlády Hatšepsut a Thutmose III. Nejenže výjevy zemědělského cyklu jsou zde dobře zachovalé, ale navíc jsou doplněné o legendy, které nám umožňují sledovat konverzace staroegyptských zemědělců.²²² Tato pozoruhodná skalní hrobka svým vzhledem připomíná tunel, nedosahuje však příliš velkých rozměrů. Vstupní fasáda je velmi poničená. Hlavní obdélnou komoru se zaklenutým stropem kompletně zdobí rozmanité reliéfní malované scény: uctívání bohů a bankety na východní stěně a vyobrazení Paheriho a jeho sluhů na západní stěně. Právě zde jsou jeho podřízení zachyceni při pracích na poli. Zadní stěna je pak ukončena nikou se třemi sochami. V pozdějších dobách byly k hrobce přitesány ještě další pohřební komory. Objevena byla během Napoleonovy výpravy roku 1799 a o první překresby nápisů a scén se zasloužil Champollion. Další, kteří ho v tom následovali, byli např. Lepsius a Brugsch.

Přesuňme se tedy na západní stěnu hlavní komory, jež nese tři série scén: téměř polovinu jižní části zdi zabírá vyobrazení Paheriho dohlížejícího na zemědělské práce. Další dvě spodní sekce znázorňují přijímání produktů z vinice a zahrad a nakonec pak ceremoniální výjevy z pohřebního rituálu.

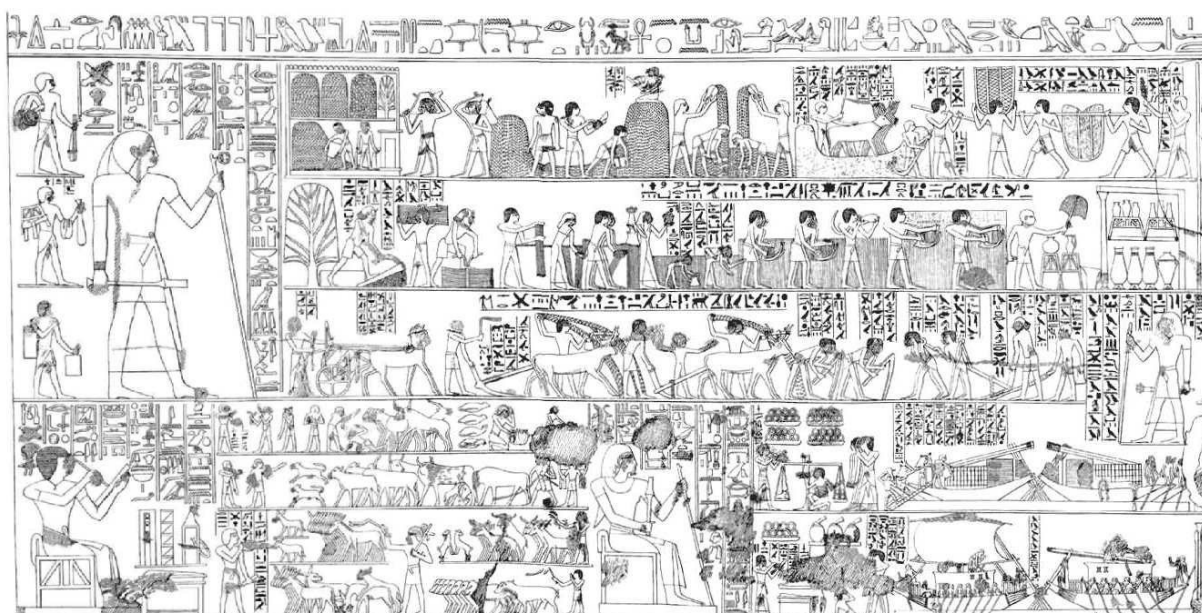
Zemědělské scény (Obr. 9) jsou zachyceny ve třech registrech: orba a setí ve spodním, sklizeň v prostředním a nakonec uskladňování v horním. Na vše dohlíží dominantní postava Paheriho, nalevo od zemědělských výjevů.

²¹⁹ NICHOLSON – SHAW 2000, 507.

²²⁰ Mezi ně lze zařadit i nám již známou Rechmireovu hrobku. Nicméně zemědělské scény jsou v tomto případě špatně dochované (MORENO GARCÍA 2013, 730).

²²¹ TYLOR – GRIFFITH 1894.

²²² SHORTER 1932, 126–7.

Obr. 9 Jižní část západní stěny v hlavní komoře Paheriho hrobky. Horní polovina je věnována zemědělským aktivitám.

Vše začíná tedy orbou. Vlevo vidíme dva pluhý tažené dobyt看. Vždy je doprovází další muž, rozsévač. Mezi těmito rolníky čteme jejich dialog: „*Je krásný den, je to výtečné. Voli táhnou pluh. Obloha je milá našemu srdci; pracujme pro šlechtice!*“ Jeden z oráčů volá na toho dalšího, jenž jde před ním: „*Pospěš, ty vepředu! Řid' voly! Hle, princ stojí a dívá se.*“ Následují muži rozbíjející hrudky zeminy motykami. Jeden z nich prohlašuje: „*Příteli, spěchej v práci, ať ji dokončíme v dobrý čas.*“ Na to jiný odpovídá: „*Udělám více práce, než tu, kterou ode mne pán očekává.*“ V další části pole táhnou pluh čtyři muži za pomoci lana. Řídí ho starší muž, zatímco mladík seje obilí nebo možná len. U nich stojí Paheri a nutí je pracovat rychleji: „*Pospěšte, vy. Pole jsou poničená (?), záplava byla velmi velká!*“ Rolníci u pluhu mu odvěti: „*Činíme tak, dívej se na nás! Neboj se o pole, jsou ve výtečném stavu.*“ A starší muž dodává na podporu jejich tvrzení: „*Jak dobrá je tvá připomínka, můj synu! Rok je dobrý, bez nemoci a hojný na všechny rostliny. Navíc telata jsou vsutku výtečná!*“

Následují žně. Prostřední registr ukazuje další pole, kde muži a ženy sklízí len a obilí. Typicky, len vytahují ze země a svazují do snopů, z nichž se potom vyčesáváním odstraňují semena. To vykonává starší muž, přičemž vyzývá mladíka přinášejícího snopy lnu: „*Pokud mi jich přineseš 11009, jsem ten, kdo je vyčese všechny!*“ Mladík mu odsekne: „*Pokračuj v tom, neblábol, ty starý užvaněný rolníku!*“ Vpravo scéna pokračuje sklizením obilí. Ženci si přidržují obilí levou rukou, které pak useknou srpem ve své pravici. Jeden z dělníků si dokonce zastrčil svůj srp pod paži, aby se mohl napít. Srpy jsou červené (dřevěné) s bílými (kamennými) zuby. Do toho všichni prozpěvují: „*Je krásný den pro to,*

abychom byli na poli, přišel severní vítr, obloha je milá našemu srdci, pracujme, jak jen můžeme.“ Za ženci ještě sbírá žena a dítě uřezané klasy. Následuje je další stojící žena se dvěma koši. Nakonec je zde zachycen přístřešek s řadou nádob s vínem a vodou. U něj pak sluha ovívá zásobnice palmovým listem, aby udržel jejich obsah chladným (nejspíše jsou určeny pro příjezd nomarchy). V horním registru je obilí odnášeno na mlat ve velkých koších zavěšených na tyči. Dozorci křičí na nosiče: „*Pospěšte si, vy! Urychlete svá chodidla! Voda již přišla a dosahuje ke košům.*“ Evidentně se obává, že záplava přijde ještě před dokončením sklizně. Na závěr jsou obilné klasy šlapány na mlatu dobyt看. Následuje prosévání, měření a naplňování pytlů, které jsou odnášeny do sýpky.²²³

Dialogy vypovídají o tvrdé, náročné práci a těžkých pracovních podmínkách. Např. v jiné scéně, při nakládání obilí na loď, si muži stěžují: „*(...) Lodě jsou těžce naložené a některé obilí uniká. Ale pán na nás naléhá, abychom pokračovali. Jsou snad naše srdce z bronzu!*“²²⁴

5.1.2 Meneniho hrobka

Další významnou hrobkou zdobenou výjevy ze zemědělského života, je hrobka úředníka Meneniho (TT 69) lokalizovaná na nekropoli Šéch Abd el-Kurna. Je datována do doby vlády Thutmose IV. a Amenhotepa III. Jde o klasickou thébskou novoříšskou soukromou hrobku půdorysu písmene „T“ (stejně jako ta Rechmireova). Skládá se tedy ze vstupu, příčné a podélné komory. Jako první ji zkoumala francouzská expedice koncem 19. století. Hlavní fotografická dokumentace pak proběhla ve století následujícím.²²⁵

Nás bude zajímat dekorace příčné síně, přesněji její jižní polovina. Tam je opět znázorněn zemědělský cyklus: orání, vyměřování polí, setba, sklizeň, zpracování plodin. To vše pod kontrolou vlastníka hrobky.²²⁶ Jde prakticky o ta samá vyobrazení polních prací jako u předchozí hrobky, jelikož hrobové malby a reliéfy vycházely z jednoho kánonu.²²⁷ Nemá tudíž smysl se jimi podrobně zabývat. Co ale stojí za zmínku, je jedna scéna, která nám připomíná, jak těžký a strastiplný mohl být život rolníků (Obr. 10). Meneni, dohlízející na vybírání daní, stojí pod rákosovým přístřeškem. Před ním, v dolním registru,

²²³ TYLOR – GRIFFITH 1894, 1–15.

²²⁴ MERZEBAN 2007, 242–5.

²²⁵ HARTWIG 2013, 9.

²²⁶ CAMPBELL 1910, 86–7.

²²⁷ NICHOLSON – Shaw 2000, 579.

leží jeden muž vyčerpaný na zemi a je bičován. Za ním pak klečí další, snad žádá o milost. Pravděpodobně tito muži nesplnili své daňové povinnosti, za což byli fyzicky potrestáni.²²⁸

Obr. 10 Jižní křídlo příčné komory, východní stěna. Scéna bití rolníka. Situace, která často doprovázela vybírání daní od zemědělců.

5.2 PÍSEMNÉ PRAMENY

Textových zdrojů týkajících se polních prací či zemědělství obecně, je opět skutečně velký počet, a to ze všech historických období starověkého Egypta. Stejně jako u ikonografických pramenů i zde se zaměříme pouze na ty z Nové říše. Pro nás budou přínosné především školní texty, které líčí životní úděl zemědělců, a to v negativním slova smyslu. Dále jsou to dopisy z pozdně ramessovského období zaměřené na polní aktivity a správu. V rámci zemědělství Nové říše nelze vynechat slavný Papyrus Wilbour, který, ač se prací na poli nikterak netýká, nahlíží na administrativní rozdělení půdy a její majitele. Tyto prameny nám tak umožní proniknout do každodenního života rolníků, s nimiž si zároveň můžeme asociovat Izraelce z biblického příběhu.

5.2.1 Školní texty

Nejprve se podíváme na sbírky didaktických textů užívaných v Nové říši pro výuku písařů. Pojednávají o různých tématech a především vyzdvihují výhody písařského povolání. Nás budou zajímat výňatky, které varují písaře před bídou rolnického života.

²²⁸ MORENO García 2013, 743.

Práce na polích je v nich vykreslena jako opravdu těžká lopota ztížená škůdci požírající rostoucí plodiny, potížemi s dobyt看em a neúprosným vybíráním daní, kvůli čemuž často trpěla celá rodina.

*Bud' písarem. Zachrání tě to od lopoty a ochrání od jakékoli práce. Ušetří tě to od nošení motyky a krumpáče, takže nemusíš nosit košík.*²²⁹

*Dovol mi, abych ti připomenul nepříjemnou situaci rolníka, když přijde úředník odhadnout daň ze sklizně poté, co hadi odnesli polovinu obilí a hroch snědl ten zbytek. Nenasytní vrabci přenesou pohromu na rolníka. Zbytky obilí nechané na mlatu jsou všechny pryč; zloději je vzali. Co dluží za voly, které si najal, nemůže zaplatit, a pokud jde o voly, jsou mrtví z nadměrného orání a práskání. A právě nyní připluje písar ke břehu odhadnout daň ze sklizně s družinou dozorců nosící hole a s Núbijci s palmovými pruty. Práví: „Ukaž nám obilí!“ Ale není tam žádné a rolník je nemilosrdně bit. Pak je svázán a hozen do studny, kde se zcela namočil. Jeho žena je svázána v jeho přítomnosti; jeho děti jsou v poutech. Jejich sousedi je opustí a utečou. Avšak písar kontroluje vše. Ten, kdo pracuje v písemnictví, není zdaněn: nemusí platit daně. Zapamatuj si to dobře.*²³⁰

Další napomenutí pedagoga se nese v podobném duchu:

Také mi dovol, abych ti vysvětlil, jak se daří zemědělcovi, tomuto dalšímu těžkému povolání.

Během záplav je celý mokrý, avšak musí se přece jenom starat o své náčiní. Tráví celý den vyráběním a opravováním svého zemědělského nářadí a celou noc kroucením provazu. Dokonce i polední hodinu tráví děláním zemědělské práce. Vybavuje sám sebe, když jde na pole, jako by byl nějaký válečník. Nyní půda je vysušená, leží před ním a on si jde zabezpečit své voly. Po mnoha dnech, zatímco byl za pastýřem, získal voly. Jde a míří s nimi na pole. Za svítání se jde postarat o voly a nenachází je tam, kde je zanechal. Stráví tři dny hledáním volů a najde je uvízlé v bažině, mrtvé; a není na nich ani žádná kůže; šakali je sežrali! Vychází, s oděvem ve své ruce, aby si vyprosil voly.

*Když dorazí ke svému poli, nachází jej [rozbité]. Tráví mnoho času pěstováním obilí, ale had ho sleduje a sní semena, jakmile je rozhodí po zemi. A toto se mu děje se třemi osivy půjčeného semene.(...).*²³¹

²²⁹ P. Anastasi II 7:1; GARDINER 1937, 16; CAMINOS 1954, 51; P. Sallier I 6:10; GARDINER 1937, 84; CAMINOS 1954, 317.

²³⁰ P. Anastasi V 15:6–17:3; GARDINER 1937, 64–5; CAMINOS 1954, 247–50.

²³¹ P. Lansing 5:7–7:5; GARDINER 1937, 103–6; CAMINOS 1954, 389–95; LICHTHEIM 1976, 170.

Nehledě na zřetelně tendenční povahu s jistou mírou nadsázky a zaujatosti, tyto texty nelze odbýt jako pouhou propagandu písařského výcviku odtrženou od reality. Je zcela logické a přirozené, že život zemědělců byla jedna z nepolevujících prací doprovázená navíc chudobou, nemocemi a velkou nejistotou.²³²

5.2.2 Pozdně ramessovské dopisy (LRL²³³)

Hlavním tématem několika těchto dopisů z Dér el-Medíny, z pozdní Nové říše, jsou různé zemědělské metody kultivace a také správa půdy. Většinu dopisů, které zde budou zmíněny, psal jistý Džehutimose. Důležitý úředník, jenž pobýval v okolí zádušního chrámu Ramesse III. v Medínit Habu. Z toho plyne, že se nejspíše jedná o pozemky spravované institucemi, v tomto případě zřejmě chrámem v Medínit Habu. Zmíníme celkem tři dopisy, které se nejvíce zabývají polními pracemi.

Většinu obsahu jednoho dopisu (LRL 5, P. Leiden I 370)²³⁴ zaujímají zemědělské záležitosti. Napsal ho tedy výše zmíněný úředník Džehutimose. První část dopisu se věnuje poli, které, jak se zdá, spravují dva písaři. Dále se pak zabývá různými domácími aférami a pak se zase vrací k zemědělským otázkám. Práce na polích se odehrávají v období po sklizni, neboť většina obsahu se týká sbírání obilí, ještě než dosáhne záplava svého maxima. Část sklizeného obilí je zde dopravováno pomocí osla a následně pak rybářské lodi do sýpky, jiná část obilí je ponechána v místních skladech vesnic (nejspíše určená pro rolníky obývající tyto vesnice). Vzhledem k tomu, že je zmíněn jen jeden osel a jedna rybářská loď, jednalo se o sklizeň malého měřítka. Co je na tomto dopise poněkud překvapující, je, že transport plodin z polí probíhal, když rostla záplava. Obvykle byly žně v březnu a dubnu. Dalo by se to vysvětlit tím, že dřívějšímu transportu zabránila nějaká událost, nebo se možná jednalo o „pozdní obilí“, které bylo sklizeno teprve nedávno (zaseté až někdy v únoru či březnu). Dalším důležitým úkolem bylo odvézt dřevo tou samou rybářskou lodí. Soudí se, že pole měla být před zaplavením připravena, resp. vyčištěna od stromů, křoví, rákosů a dalšího porostu a plevelu, který vyrostl mezi obilím a po sklizni uschl. V závěru dopisu dává Džehutimose radu svému synovi, aby se postaral o jeho voly, jelikož tento dobytek je určen na orání a má být dán jinému člověku.

²³² CAMINOS 1997, 16–7.

²³³ Late Ramesside Letters.

²³⁴ ČERNÝ 1939, 9–11; WENTE 1967, 27–31.

V dalším dopise (LRL 8, P. Geneva D 407)²³⁵ dává Džehutimose instrukce jakémusi Butehamunovi, aby nezanedbával úkoly na polích jemu svěřené. Žádá ho, aby kromě obilí pěstoval rovněž zeleninu. Butehamun mu na to odpovídá, že se o vše postaral, včetně kultivace obilí a zeleniny. Znamená to tedy, že obilí a zelenina se pěstovalo současně. Z textu je obtížné identifikovat, o jaké pěstované druhy zeleniny se přesně jednalo. Nicméně víme, že s obilím se zároveň pěstovala čočka a cizrna. Všechny operace se nejspíše vykonávají poté, co záplava ustoupila.

Jiný dopis (LRL 36, P BM EA 10412)²³⁶ napsal písař Nesamenope. Opět většina dopisu je dedikována zemědělským záležitostem na poli. Obdělávání pole měli na starosti dva muži. Jim nařizuje Nesamenope strávit pět dní kácením dřeva pro hlavního výběrčího daní a pokračovat v dokončení čištění pole, které je „v jejich ruce“. Ono pole bylo určené na pěstování ovoce a písař apeluje, že všechny práce se mají stihnout ještě před záplavou.

Zajímavé na těchto dopisech je také sociální postavení, především co se týče polní pracovní síly, která je v těchto dokumentech pouze nepřímě specifikovaná. Džehutimose se na „muže, kteří jsou na polích“ obrací jako na osoby de facto stejné úrovně členů jeho vlastní rodiny. Nenazývá je otroky, sluhy či rolníky. Občas je zmíněno osobní jméno dělníků, nicméně bez titulu, tudíž logicky patřili k nižší společenské třídě.²³⁷

5.2.3 Papyrus Wilbour

Papyrus Wilbour²³⁸ je nejdelší a nejucelenější zdroj o vlastnictví a přidělech zemědělské půdy ve středním Egyptě v polovině 20. dynastie. Dokonce bychom ho mohli nazvat jakýmsi úředním rejstříkem. Napsán je v hieratice a dochoval se ve velmi dobrém stavu. Pochází ze čtvrtého roku vlády Ramesse V. Není zcela jasné, pod čí autoritou byla data sepsána a za jakým účelem.²³⁹

Skládá se ze dvou samostatných, přesto spolu souvisejících dokumentů: Text A a Text B, který byl sice sepsán dříve, ale přidán až později. První z nich, Text A, je delší a týká se kultivované půdy pod správou chrámů a světských institucí. Dále se rozděluje na

²³⁵ ČERNÝ 1939, 13–7; WENTE 1967, 33–7.

²³⁶ ČERNÝ 1939, 55–6; WENTE 1967, 70–1.

²³⁷ ANTOINE 2015, 104–15.

²³⁸ GARDINER 1948–1952.

²³⁹ Tyto informace byly patrně na začátku dokumentu, který je bohužel ztracený. Nicméně, objevují se názory, že primárním účelem dokumentu bylo zaznamenat sklizně a na jejich základech pak určit množství obilí patřící státu (MORENO GARCÍA 2013, 746). Přesto však zemědělský systém, jenž je základem P. Wilbour, není stále zcela pochopen (KATARY 2000, 174).

dva hlavní paragrafy pojednávající jednak o parcelách obdělávaných kolektivně a jednak o parcelách kultivovaných drobnými rolníky. Postavení těchto drobných držitelů půdy je stále předmětem intenzivní debaty. Obecně se soudí, že se jednalo o soukromé, avšak „virtuální“ majitele. To znamená, že jejich půda byla sice pod jejich správou, ale ve skutečnosti patřila státu.²⁴⁰ Text B se zabývá především královskou půdou (*khato*), jejíž obdělávání měl na starosti stát prostřednictvím zemědělských pracovníků (*jHwty.w*), kteří měli nárok jen na velmi malou část z úrody, jakožto svou mzdu. Tyto půdy neobdělávali soukromí držitelé, jimž byla připsána vlastní půda, ze které měli nárok na hlavní část ze sklizně.²⁴¹

Text A je rozdělen do čtyř částí, které odpovídají čtyřem časovým úsekům. Každá sekce pak zahrnuje ještě pět podsekcí. Čtyři tyto podsekce odpovídají náboženským institucím, resp. chrámům, a ta pátá náleží světským institucím. Za institucemi většinou následuje jméno hlavního správce pozemku a někdy je uveden ještě jeden úředník, který snad dohlížel na každodenní práce na poli.²⁴² V Textu A je zahrnuto asi na 279 paragrafů, tzv. „rozdělujících“ a „nerozdělujících“. ²⁴³ Zajímavé jsou především tzv. „rozdělující“ paragrafy, jejichž klíčovou charakteristikou je výčet velkého množství drobných rolníků, resp. držitelů půdy, kteří pravděpodobně kultivovali své přidělené parcely jakožto „virtuální“ vlastníci. Jménům těchto majitelů pozemků předchází jejich povolání. Mezi nimi se vyskytují kněžská a vojenská povolání, řemeslníci, písaři i zemědělci a dokonce se hojně objevují i ženy jako majitelky půdy. Mohlo se jednat o vdovy či dcery zesnulých majitelů, ale není ani vyloučeno, že to byly právoplatné držitelky půdy než pouhé dědičky titulu.²⁴⁴ P. Wilbour dokazuje, že i přes ohromující dominanci institucionálního vlastnictví půdy, byl ve staroegyptském zemědělství stále prostor rovněž pro soukromé majitele, kteří měli značnou svobodu v nakládání se svými poli dle své vůle.²⁴⁵

P. Wilbour je administrativní dokument. Ačkoliv se polních prací netýká, je důležitý především z hlediska držby půdy během Nové říše. Z toho pak lze odvodit sociální postavení majitelů polí a dojít k závěru, že i zemědělci, jejichž povolání bylo tak

²⁴⁰ BOWMAN – ROGAN 2001, 61–6.

²⁴¹ KATARY 2000, 174.

²⁴² Někdy rozloha parcely byla tak velká, že vyžadovala asistenci v její kultivaci, případně se přidělený pozemek daného vlastníka nacházel daleko od jeho rezidence, takže potřeboval výpomoc dalších zemědělců. Tito neobdělávali půdu doslova, nepracovali na poli, spíše dohlíželi na dělníky (KATARY 2001, 112–4).

²⁴³ Ještě se rozlišuje další třetí kategorie paragrafů, tzv. „harémové“, kterých je celkem sedm. Týkají se držby půdy Královských harémů (KATARY 1989, 17).

²⁴⁴ KATARY 1989, 1–16.

²⁴⁵ MORENO GARCÍA 2013, 750–1.

negativně líčeno ve školních textech, mohli vlastnit pole a zaměstnávat na zemědělské práce jiné dělníky či rolníky nižšího postavení, příp. otroky. I samotní Izraelci z našeho biblického příběhu nemuseli obdělávat půdu pouze královskou či chrámovou, ale též soukromou. A stejně jako u výroby cihel, tak i v tomto případě na práci dohlíželi pověření dozorcí, pod jejichž bičem izraelský národ tolik úpěl.

6 ZÁVĚR

Exodus, příběh o útlaku izraelského národa v egyptském područí a následném vyjití a putování do Země zaslíbené pod vedením Mojžíše, vždy přitahoval pozornost mnoha badatelů. Již od rané existence egyptologie se mnozí snažili dokázat pravdivost tohoto příběhu prostřednictvím svých vlastních výzkumů a vykopávek. Ty se soustředily především na východní Deltu, kde se mají údajně nacházet ona biblická města (Pitom a Raamses), jež Izraelci postavili pro Egyptany. Přestože se je ani dodnes s jistotou nepodařilo zcela přesně identifikovat, město Pitom bývá ztotožňováno s Tell el-Maschútou a Raamses s Pi-Ramesse nacházející se poblíž měst Tell ed-Dabaa a Qantir. Evidence pro historicitu Exodu se však nestahuje pouze na archeologické vykopávky, nýbrž i na písemné a ikonografické prameny dokládající přítomnost Semitů v Egyptě. Skutečnost, že ani jeden staroegyptský zdroj nedokazuje přímo starozákonní příběh, jak ho popisuje Bible, vedla ke vzniku vlny skepticismu a kritiky. Zastánci tohoto proudu, minimalisté, odmítají připustit skutečnou povahu Exodu a ve svém vlastním bádání tuto tradici zcela ignorují. Proti nim pak stojí maximalisté poukazující na četné podobnosti mezi tradicí biblickou a egyptskou. Na otázku, zda je příběh skutečný či smyšlený, se ani dnes nepodařilo najít jednoznačnou odpověď. Je velmi pravděpodobné, že autoři Bible by nezaznamenali tak klíčovou událost pro svou historii a náboženství, pokud by se z větší či menší části nezakládala na reálné příhodě. Převážná většina odborníků se přiklání více či méně ke kladnému postoji vůči Exodu. Nicméně pohled na jeho historicitu bývá často velmi subjektivní.

Zmínka města Raamses v Ex 1:11 přiměla mnohé zasazovat příběh do vlády Ramesse II. Opět ovšem s postupem času a výzkumů se začaly objevovat i další možnosti, kam datovat Exodus. Mezi nejpřesvědčivější a nejdiskutovanější patří století 15. a 13., přičemž 13. století bývá považováno za „tradiční“ a více pravděpodobné. V obou případech najdeme mnoho pádných a přesvědčivých argumentů, stejně tak i značná úskalí. Jako v problematice historicity Exodu ani v dataci nepanuje shoda na jednom datu a bez dalších výzkumů nejspíše ani nebude. Jediné, co mají všechny datační teorie společného, je jejich zasazení do Nové říše, v níž se můžeme opřít o velké množství ikonografických a písemných pramenů a v nich hledat podobnosti se Starým zákonem.

Tato bakalářská práce se zaměřila na dvě egyptské reálie, na které lze v Exodu narazit. Jedná se o výrobu cihel a zemědělské práce, kterými si Egyptané Izraelce zotročili.

Obě tyto položky jsou ze starověkého Egypta dobře doložené a značně prozkoumané. Tomu vděčíme především díky archeologické evidenci a také velkému počtu ikonografických a písemných zdrojů.

Cihly byly nejlépe dostupným stavebním materiálem, který se užíval na většinu stavebních projektů, proto představovaly klíčový element v egyptské architektuře a stavitelství. Jejich výroba nebyla náročná, takže ji mohli provádět obyčejní lidé bez řemeslné specializace. Jak vypadala produkce cihel (které se Izraelci údajně věnovali) ve starověkém Egyptě, nám zobrazuje jedinečná scéna z Rechmireovy hrobky, případně také dřevěné modely. Oba typy pramenů poskytují živý a velmi detailní pohled na toto řemeslo, resp. na náplň práce dělníků, na níž dohlíží výše nadřazení dozorcí. Tento aspekt je v Exodu zvláště zdůrazněn, jelikož Izraelci úpěli právě pod bičem egyptských dozorců. Další paralely s biblickým scénářem najdeme v papyru Anastasi III, kde je zmínka o povinnosti dělníků splnit svou každodenní kvótu cihel, nebo v papyru Anastasi IV, kde si jeden muž stěžuje na nedostatek slámy. Tyto elementy jsou velmi blízké biblickému vyprávění, kde faraon nařídí přerušení dodávek slámy izraelským otrokům, přičemž ale musí i nadále plnit požadované kvóty cihel. I když žádný z výše uvedených zdrojů nemá přímou spojitost s Exodem, dokazují, že biblický scénář není daleko od skutečných situací, které se v Egyptě děly, jinak řečeno potížím, které doprovázely výrobu cihel.

Jak se Izraelci loptili s různými pracemi na polích, Bible blíže nespecifikuje, takže jaké strasti je při tom mohly doprovázet, nám mohou přiblížit pouze staroegyptské prameny, kterých je k dispozici nesčetné množství. Zemědělství se v Egyptě věnovala převážná část obyvatelstva, protože bylo klíčovým prvkem hospodářství, jenž stál za zrodem prosperujícího státu. Polní práce, které Izraelci mohli vykonávat, mohly být: čištění polí, orba, setba, zavlažování a sklizení vypěstovaných plodin. Ikonografické prameny tyto jednotlivé fáze zemědělského cyklu vykreslují vsutku podrobně, i když zčásti také idealizovaně. Přesto dokazují těžký život rolníků, kteří byli trestáni, pokud nedostáli svým daňovým závazkům. To konec konců dokládají i školní texty, kde písaři varují své žáky před bídným životem zemědělců. Vyzdvihují de facto pouze negativní stránky tohoto povolání a opět s určitou nadsázkou. Nicméně zemědělské práce vždy byly velmi fyzicky náročné a vyčerpávající. Rolníci se museli loptit na polích pod dozorem správců či majitelů daného pozemku. Vlastník pole v mnoha případech půdu neobdělával osobně, ale najímal si k tomu nádeníky a případně i otroky, jejichž organizaci práci měli na starosti dozorcí pověřeni majitelem.

Jak jsme viděli, ze všech uvedených ikonografických a písemných pramenů žádný nedokazuje ani nepotvrzuje, že by izraelský národ byl zotročen Egyptany a lopotil se při výrobě cihel a pracemi na polích. Prozatím ani žádný jiný mimobiblický zdroj neposkytuje přesvědčivou evidenci o pravdivosti Exodu. Ovšem zároveň jej ani nevyvrací. Jejich význam pro Exodus spočívá spíše ve vykreslení historického a kulturního pozadí, čímž poskytují lepší představu o zotročených Izraelcích v Egyptě. Nástěnné malby a dřevěné modely sice značně realisticky zpodobňují ony otrocké práce, ale je třeba mít na paměti, že jsou součástí funerálních a náboženských představ. Je logické, že si zesnulí Egyptané nenechali vyzdobit své hrobky pracujícími otroky kočovného národa. Také nebylo cílem výše zmíněných staroegyptských textů zaznamenat tuto skutečnost. I nadále jsou dveře otevřené novým výzkumům a diskuzím. Možná je zapotřebí najít jen ty správné prameny a na celou problematiku se podívat z jiného hlediska. Potom bychom snad znali více odpovědí na četné otázky, které jsou s Exodem stále spjaty.

7 SEZNAM ZKRATEK

1 Kr	První Královská
EEF	Egypt Exploration Fund
Ex	Druhá Mojžíšova (Exodus)
Gn	První Mojžíšova (Genesis)
Hist.	The Histories
HTS	Theological Studies
JARCE	Journal of the American Research Center in Egypt
JETS	Journal of the Evangelical Theological society
Joz	Jozue
LRL	Late Ramesside Letters
Nu	Čtvrtá Mojžíšova (Numeri)
TT	Theban Tomb
UCLA	University of California at Los Angeles
Urk.	Urkunden

8 SEZNAM LITERATURY

Primární prameny

Bible. Písmo svaté Starého a Nového zákona. Český ekumenický překlad. Praha. 1985.

Hérodotos, *Hist.* = Hérodotos: Dějiny. Anglický překlad A. D. Godley 1920 [online] získáno 17. ledna 2017 z URL

<<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0126%3Abook%3D2%3Achapter%3D14%3Asection%3D1>>

Josephus, *Against Apion* = Flavius Josephus: The Work of Flavius Josephus. Anglický překlad W. Whiston, A. M. Auburn, B. J. E. Beardsley, 1895 [online] získáno 9. března 2016 z URL:

<<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0216%3Abook%3D1%3Awhiston+section%3D14>>

Sekundární prameny

ALDRED, C. 1961: *The Egyptians*. London.

ALING, CH. F. 1979: The Sphinx Stele of Thutmose IV and the Date of the Exodus. *JETS* 22/2. 97–101.

ALLEN, R. C. 1997: Agriculture and the Origins of the State in Ancient Egypt. *Explorations in Economic History* 34. 135–53.

ANTOINE, J. C. 2015: Landholding and Agriculture in Late Ramesside Theban Documents. *Zeitschrift für ägyptische Sprache und Altertumskunde* 142/2, 104–19.

ARNOLD, D. 2003: *The Encyclopedia of Ancient Egyptian Architecture*. Princeton.

ASTON, D. 2012: Radiocarbon, Wine Jars and New Kingdom Chronology. *Ägypten und Levante* 22/23. 289–315.

BEEK, G. – BEEK, O. 2008: *Glorious Mud? Ancient and Contemporary Earthen Design and Construction in North Africa, Western Europe, Near East, and Southwest Asia*. Washington.

BLEIBERG, E. L. 1983: The Location of Pithom and Succoth. In: Hoffmeier, J. K. – Meltzer, E. S. (eds.): *Egyptological Miscellanies. A Tribute to Professor Ronald J. Williams. The Ancient World (Special Volume)* 6, 1–4. Chicago. 21–7.

BOSMAN, H. L. 2002: The Exodus and the Spade. The Impact of Archaeology on the Interpretation of the Book of Exodus. *HTS* 58/4. 1487–97.

BOWMAN, A. K. – ROGAN, E. (eds.) 2001: *Agriculture in Egypt. From Pharaonic to Modern Times*. Oxford.

- CAMINOS, R. 1954: *Late Egyptian Miscellanies*. London.
- CAMINOS, R. A. 1997: Peasants. In: Donadoni, S. (ed.) 1997: *The Egyptians*. Chicago. 1–22.
- CAMPBELL, C. 1910: *Two Theban Princes Kha-em-uast and Amen-khepeshef, Sons of Rameses III. Menna, a Land Steward and Their Tombs*. London.
- CAPPERS, R. 2012: Modelling Shifts in Cereal Cultivation in Egypt from the Start of Agriculture until Modern Times. *Annual Report: The Netherlands Institute for the Near East, Leiden; the Netherlands institute in Turkey, Istanbul 2012*. 21–31.
- CAZELLES, H. – LECLANT, J. 1967: Pithom. *Supplément au Dictionnaire de la Bible* 8/42. 1–6.
- CLARKE, S. 1908: The Use of Mud-brick in Egypt. *The Cairo Scientific Journal* 2. 212–20.
- ČERNÝ, J. 1939: *Late Ramesside Letters*. Bruxelles.
- ČERNÝ, J. – GARDINER, A. H. 1957: *Hieratic ostraca*. Vol. 1. Oxford.
- DARBY, W. J. – GHALIOUNGUI, P. – GRIVETTI, L. 1977: *Food. The Gift of Osiris*. Vol 2. London.
- DAVIES, B. G. 1997: *Egyptian Historical Inscriptions*. Aström.
- DAVIES, N. DE G. 1935: *Paintings from the Tomb of Rekh-mi-Re at Thebes*. New York.
- DAVIES, N. DE G. 1943: *The Tomb of Rekh-mi-Re at Thebes*. New York.
- DE MEYER, M. 2007: The Tomb of Henu at Deir el-Barsha. *Egyptian Archaeology* 31. 20–4.
- DE MEYER, M. 2009: Leben im Miniaturformat. *Antike Welt* 4. 37–41.
- DUKELSKY, C. 1995: La vida cotidiana en el arte egipcio. Buenos Aires. Dostupné online: <https://www.academia.edu/2053997/La_vida_cotidiana_en_el_arte_egipcio> (navštíveno 13/12/2016).
- DYER, CH. H. 1983: The Date of the Exodus Reexamined. *Bibliotheca Sacra* 140. 225–43.
- EMERY, V. L. 2006: *Unwitting Monuments of Eternity. Mud-brick Production and Construction*.
- EMERY, V. L. 2011: Mud-Brick. In: Wendrich, W. (ed.): *UCLA Encyclopedia of Egyptology*. Los Angeles. Dostupné online: <<http://digital2.library.ucla.edu/viewItem.do?ark=21198/zz0026vj53>> (navštíveno 10/03/2016).
- ERMAN, A. 1885: *Ägypten und ägyptisches Leben im Altertum*. Edited by Hermann Ranke, 1997. Hildesheim.
- EYRE, CH. J. 1994: The Water Regime for Orchards and Plantations in Pharaonic Egypt. *Journal of Egyptian Archaeology* 80. 57–80.

- EYRE, CH. J. 1995: The Agricultural Cycle: Farming, and Water Management in the Ancient Near East. In: Sasson, J. M. a kol. (eds): *Civilizations of the ancient Near East 1*. 175–89. New York.
- FATHY, H. 1989: *Architecture for the Poor: An Experiment in Rural Egypt*. Cairo.
- FRERICHS, E. S. – LESKO, L. H. – DEVER, W. G. 1997: *Exodus. The Egyptian Evidence*. Eisenbrauns.
- MORENO GARCÍA, J. C. 2004: Elites y agricultura institucional: el papel de los templos provinciales egipcios durante el Imperio Antiguo. In: Jurado, F – Sanz, G. – Tomico, P. (eds): *Huelva arqueológica 19-20*. Actas del III congreso Español de antiguo oriente próximo: Huelva, del 30 Septiembre al 3 de Octubre de 2003 1. Madrid, 27–55.
- MORENO GARCÍA, J. C. (ed.) 2013: *Ancient Egyptian Administration*. Leiden.
- GARDINER, A. H. 1911: *Egyptian Hieratic Texts of the New Kingdom. Ser. 1. Literary Texts of the New Kingdom*. Leipzig.
- GARDINER, A. H. 1937: *Late Egyptian Miscellanies*. Bruxelles.
- GARDINER, A. H. 1941: *The Wilbour Papyrus I. Plates*. Oxford
- GARDINER, A. H. 1948: *The Wilbour Papyrus II. Commentary*. Oxford.
- GARDINER, A. H. 1948: *The Wilbour Papyrus III. Translation*. Oxford.
- GARDINER, A. H. 1952: *The Wilbour Papyrus III. Index*. Oxford.
- HARTWIG, M. K. 2013: *The Tomb Chapel of Menna (TT 69). The Art, Culture, and Science of Painting in an Egyptian Tomb*. Cairo.
- HAYES, W. C. 1955: *A Papyrus of the Late Middle Kingdom in the Brooklyn Museum (Papyrus Brooklyn 35.1446)*. New York.
- HELCK, W. 1970: *Die Prophezeiung des Nfr.tj*. Wiesbaden.
- HELLER, J. – PROSECKÝ, J. 1999: *Encyklopedie starověkého Předního východu*. Praha
- HESS, R. S. 1993: *Amarna Personal Names*. Winona Lake.
- HOFFMEIER, J. K. 1997: *Israel in Egypt. The Evidence for the Authenticity of the Exodus Tradition*. New York.
- HOFFMEIER, J. K. 2007: What is the Biblical Date for the Exodus? A Response to Bryant Wood. *JETS* 50/2. 225–47.
- HORNUNG, E. a kol. (eds.) 2006: *Ancient Egyptian Chronology*. Leiden.
- JACK, J. W. 1925: *The Date of the Exodus in the Light of External Evidence*. Edinburgh.
- JANÁK, J. 2011: Achnaton – filozof na trůně, nebo tyran? In: Bárta, M. – Kovář, M. (eds.): *Kolaps a regenerace. Cesty civilizací a kultur. Minulost, současnost a budoucnost komplexních společností*. Praha. 211–20.
- JANICK, J. 2002: Ancient Egyptian Agriculture and the Origins of Horticulture. *Acta Horticulturae* 589. 23–9.

- KATARY, S. L. D. 1983: Cultivator, Scribe, Stablemaster, Soldier. The Late-Egyptian Miscellanies in Light of P. Wilbour. In: Hoffmeier, J. K. – Meltzer, E. S. (eds): *Egyptological Miscellanies*. 71–93. Chicago.
- KATARY, S. L. D. 1989: *Land Tenure in the Ramesside Period*. London.
- KATARY, S. L. D. 2000: O. Strasbourg H 106: Ramesside Split Holdings and a Possible Link to Deir el-Medina. In Demarée, R. J. – Egberts, A. (eds): *Deir el-Medina in the Third Millennium AD. A Tribute to Jac. J. Janssen*. Leiden. 171–208.
- KATARY, S. L. D. 2001: Labour on Smallholdings in the New Kingdom: O. BM 5627 in Light of P. Wilbour. *Journal of the Society for the Study of Egyptian Antiquities* 28. 111–23.
- KITCHEN, K. 1976: “From the Brickfields of Egypt”. *Tyndale Bulletin* 27. 141–4.
- KITCHEN, K. A. 1990: *Pharaoh Triumphant. The Life and Times of Ramesses II, King of Egypt*. Cairo.
- KYLE, M. G. 1909: Bricks without Straw at Pithom. A Re-examination of Naville's Works. *Records of the Past* 8. 304–7.
- LEIBOVITCH, J. 1953: Gods of Agriculture and Welfare in Ancient Egypt. *Journal of Near Eastern Studies* 12/2. 73–113.
- LEVY, T. E. a kol. (eds.) 2015: *Israel's Exodus in Transdisciplinary Perspective*. Springer.
- LUCAS, A. 1962: *Ancient Egyptian Materials and Industries*. London.
- MASPERO, G. 1879: *Études égyptiennes I*. Paris.
- MCDOWELL, A. 1992. Agricultural Activity by the Workmen of Deir el-Medina. *Journal of Egyptian Archaeology* 78. 195–206.
- MERCER, S. A. B. 1927: The Date of the Exodus. *Anglican Theological Review* 10/8. 211–22.
- MERZEBAN, R. Y. 2007: Tired Workers in Old Kingdom Daily Life Scenes? *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Abteilung Kairo* 63. 225–46.
- MORGENSTEIN, M. E. – REDMOUNT, C. A. 1998: Mudbrick Typology, Sources, and Sedimentological Composition. A Case Study from Tell el-Muqdam, Egyptian Delta. *JARCE* 35. 129–46.
- NAVILLE, É. 1903: *The Store-City of Pithom and the Route of the Exodus. Memoir of the Egypt Exploration Fund I*. London.
- NICHOLSON, P. T. – SHAW, I. 2000: *Ancient Egyptian Materials and Technology*. Cambridge.
- NIMS, CH. 1950: Bricks without Straw? *The Biblical Archaeologist* 13/2. 21–8.
- NOTH, M. 1962: *Exodus. A Commentary*. London.
- OSBURN, W. 1854: *Israel in Egypt; or, the Books of Genesis and Exodus Illustrated by Existing Monuments*. London.

- PETRIE, W. M. F. 1917: *Tools and Weapons*. London.
- POSENER-KRIÉGER – DE CENIVAL 1968:
- PRITCHARD, J. B. 1969: *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament*. Princeton.
- RAINEY, F. 1987: *Egypt, Israel, Canaan: Archaeological and Historical Relationships in the Biblical Period*. Tel Aviv.
- RANKE, H. 1935: *Die Ägyptischen Personennamen I*. Glückstadt.
- RENDSEBURG, G. A. 1992: The Date of the Exodus and the Conquest/Settlement. The Case for the 1100s. *Vetus Testamentum* XLII/4. 510–27.
- ROLFE, D. 1917: Environmental Influences in the Agriculture of Ancient Egypt. *The American Journal of Semitic Languages and Literatures* 33/3. 157–68.
- SARNA, N. M. 1986: Exploring Exodus. The Oppression. *Biblical Archaeologist* 49/2. 68–90.
- SETHE, K. 1984: *Urkunden der 18. Dynastie*. Berlin.
- SHORTER, A. W. 1932: *Everyday Life in Ancient Egypt*. London.
- SIEBELS, R. 2000: Agricultural Scenes. In: Donovan, L. – McCorquodale, K. (eds.) 2000: *Egyptian Art. Principles and Themes in Wall Scenes*. Giza. str. !!!
- SIEBELS, R. 2001: Representations of Granaries in Old Kingdom Tombs. *The Bulletin of the Australian Centre for Egyptology* 12. 85–99.
- SIMPSON, W. K. 1960: The Nature of the Brick-work Calculations in Kah. Pap. XXIII, 24–40. *Journal of Egyptian Archaeology* 46. 106–7.
- SIMPSON, W. K. 1963: *Papyrus Reisner I. Transcription and Commentary*. Boston.
- SIMPSON, W. K. 1969: *Papyrus Reisner III. Transcription and Commentary*. Boston.
- SIMPSON, W. K. 1986: *Papyrus Reisner IV. Transcription and Commentary*. Boston.
- SPENCER, A. J. 1979: *Brick Architecture in Ancient Egypt*. Warminster.
- SPENCER, A. J. 1994: Mud Brick: Its Decay and Detection in Upper and Lower Egypt. In: Eyre, Ch. a kol. (eds.) 1994: *The Unbroken Reed. Studies in the Culture and Heritage of Ancient Egypt. In Honour of A. F. Shore*. London. 315–320.
- STEAD, M. 1986: *Egyptian life*. London.
- STROUHAL, E. 1989: *Život starých Egyptanů*. Praha.
- TÄCKHOLM, V. 1976: Ancient Egypt, Landscape, Flora and Agriculture. In: Rzóška, J. (ed.): *The Nile. Biology of an Ancient River*. Hague. 51–68.
- TOFFTEEN, O. A. 1909: *The Historic Exodus*. Princeton.
- TOOLEY, A. M. J. 1995: *Egyptian Models and Scenes*. London.

- UPHILL, E. P. 1969: Pithom and Raamses. Their Location and Significance. *Journal of Near Eastern Studies* 28. 15–39.
- VERNER, M. – BAREŠ, L. – VACHALA, B. 2007: *Encyklopedie starověkého Egypta*. Praha.
- VIREY, P. 1893: *Memoires de la Mission Archeologique Française au Caire I*. Paris & Cairo.
- WALTKE, B. K. 1972: Palestinian Architectural Evidence Supporting the Early Date of Exodus. *Bibliotheca Sacra* 129. 33–47.
- WENTE, E. F. 1967: *Late Ramesside Letters*. Chicago.
- WICKER, U. 1997: Flax and Egypt. *Discussions in Egyptology* 39. 95–116.
- WIENER, H. M. 1923: Pithom and Raamses. *Ancient Egypt*. 75–7.
- WILKINSON, J. G. 1941: *The Manners and Customs of the Ancient Egyptians, Including Their Private Life, Government, Laws, Arts, Manufactures, Religion, Agriculture, and Early History; Derived from a Comparison of the Paintings, Sculptures, and Monuments Still Existing, with the Accounts of Ancient Authors. Illustrated by Drawings of Those Subjects*. London.
- WILKINSON, T. 2007: *The Egyptian World*. London.
- WILLEKE, W. – CAPPERS, R 2005: Egypt's Earliest Granaries. Evidence from the Fayum. *Egyptian Archaeology* 27. 12–5.
- WOOD, B. G. 2007: The Biblical Date for the Exodus Is 1446 BC. A Response to James Hoffmeier. *JETS* 50/2. 249–58.
- ZUHDI, O. 1993: Dating the Exodus. A Study in Ancient Egyptian Chronology. *KMT. A Modern Journal of Ancient Egypt* 4/2. 15–27.

9 SEZNAM OBRÁZKŮ

Obr. 1 Merenptahova vítězná stéla. Dostupné online:

<<http://people.bethel.edu/~pferris/otcommon/archron.html>> (navštíveno 01/03/2016).

Obr. 2 Mapa nilské Deltý s vyznačenými lokalitami možných biblických měst Pitom a Raamses (dle HOFFMEIER 1997, Fig. 2).

Obr. 3 Forma na výrobu cihel z doby 12. dynastie, nalezená v Káhúnu. Dostupné online:

<<https://egyptmanchester.wordpress.com/category/egypt-events/>> (navštíveno 25/06/2016).

Obr. 4 Dřevěný model zobrazující výrobu cihel z hrobky 275, Beni Hasan, 12. dynastie (TOOLEY 1995, 45).

Obr. 5 Model výroby cihel z hrobky Henua, Dér el-Berša (DE MEYER, M. 2009, 41).

Obr. 6 Rybník a nabírání vody na přípravu směsi pro výrobu cihel. Rechmireova hrobka, jižní stěna (DAVIES 1935, Pl. XVI).

Obr. 7 Rovnání cihel do řady, míchání vody a hlíny, tvarování cihel pomocí forem, odnášení hotových cihel ke stavbě. Rechmireova hrobka, jižní stěna. Dostupné online: <<http://bovendien.com/index.php/categorieen/wetenschap/de-echte-geschiedenis-van-de-aarde-hoe-werden-de-piramides-gebouwd>> (navštíveno 11/04/2016).

Obr. 8 Vápencové Ostrakon Liverpool 13625 (recto), snad z doby vlády Merenptaha. Na sedmém řádku vidíme slovo „cihly“ a vedle jejich počet „250“ (ČERNÝ–GARDINER 1957, Pl. LXIII–LXIII A).

Obr. 9 Jižní část západní stěny v hlavní komoře Paheriho hrobky. Horní polovina je věnována zemědělským aktivitám (TYLOR – GRIFFITH 1894, Pl. III).

Obr. 10 Jižní křídlo příčné komory, východní stěna. Scéna bití rolníka. Situace, která často doprovázela vybírání daní od zemědělců (HARTWIG 2013, 26).